

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі ұсынған

Р.Зайкенова
Р.Сақенова
Л.Н.Нұрланова

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Жалпы білім беретін мектептің
11-сыныбының жаратылыстану-математикалық
бағытына арналған оқулық

11

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 83.3. (5Қаз) я72
3–15

Шартты белгілер

- **Зерделі ой** – ақын-жазушылар туралы пікірлер, белгілі тұлғалардың философиялық ойтолғаулары
- **Білгенге маржан** – тақырыпты кеңейтетін танымдық мәлімет
- **Әдебиет теориясы** – әдебиеттану ғылымының түсініктері
- **Қолданып көр** – әдебиет теориясын меңгерту тапсырмалары
- **Эксперименттік тапсырма** – эксперименттік-зерттеушілік бағыттағы тапсырмалар
- **Міне, қызық!** – тақырыпқа қатысты қызықты мәліметтер
- **Кітап – асыл қазына** – қосымша оқуға ұсынылатын әдебиеттер
- **CD** – АКТ қолданып орындалатын тапсырмалар

Назар аудар

Электронды қосымша жүктелген CD қолжетімсіз болған жағдайда, қосымшаны *arman-pv.kz* сайтынан тауып, өз компьютеріңе жүктеп алуыңа болады

Зайкенова Р. ж.б.
3–15 **Қазақ әдебиеті.** Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбының жаратылыстану-математикалық бағытына арналған оқулық.
Р.Зайкенова, Р.Сакенова, Л.Н.Нұрланова – Нұр-Сұлтан:
«Арман-ПВ» баспасы, 2020 – 112 бет.

ISBN 978-601-318-298-8

Оқулық жалпы орта білім беру деңгейінің жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасына сәйкес оқушылардың жас ерекшеліктері ескеріле отырып жазылды. Оқулықтың тілі жеңіл, оқушылардың өз бетімен білім алу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 83.3. (5Қаз) я72

ISBN 978-601-318-298-8

© Зайкенова Р.,
Сакенова Р.,
Нұрланова Л.Н., 2020
© «Арман-ПВ» баспасы, 2020

Барлық құқығы қорғалған. Баспаның рұқсатынсыз көшіріп басуға болмайды.

АЛҒЫ СӨЗ

Қымбатты шәкірт! Жаңа оқу жылының басталуымен құттықтаймыз!

11-сыныпқа арналған «Қазақ әдебиеті» оқу-әдістемелік кешеніне оқулық, CD электронды қосымша және хрестоматия кіреді.

Қолындағы оқулық арқылы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің шығармаларымен таныс боласың.

Пәннің мақсаты – ойларыңды ауызша да, жазбаша да дәлелді түрде жеткізуге, шығармаларды салыстыра отырып, талдау жасауға үйрету, бағалау дағдыларыңды қалыптастыру арқылы креативті оқуға бағыттау.

Пәннің міндеті – қазақ әдебиетінің құндылық ретіндегі болмысын, ұлттық мәдениеттегі маңызды орнын, мәдениетаралық қарым-қатынастағы рөлін құрметтей отырып, халықтың қалыптасқан тарихын, ондағы қарама-қайшылықтары мен қиындықтарын анықтап, өмірдегі түрлі жағдайларға бейімделе білуге және өздігінен шешім қабылдау дағдыларыңды қалыптастыруға, заманауи, ғылыми және қоғамдық дамуға сәйкес дүниетанымыңды дамытуға жетелеу.

Оқулық «Кеңістік пен уақыт», «Заман шындығы», «Ғасырлық туынды», «Табиғат және адам» бөлімдерінен тұрады.

«Кеңістік пен уақыт» бөлімі Оралхан Бөкейдің «Атау-кере» романын, Жарасқан Әбдірашевтің «Дала, сенің ұлыңмын» поэмасын қамтиды.

«Заман шындығы» бөлімі Баққожа Мұқайдың «Өмірзая» романы мен Ерболат Әбікенұлының «Пәтер іздеп жүр едік» әңгімесінен тұрады.

«Ғасырлық туынды» бөлімі Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясына арналған.

«Табиғат және адам» бөлімінде экологиялық мәселелерді көтеретін Қадыр Мырзалиевтің «Қызыл кітап» поэмасы мен Сұлтанәлі Балғабаевтың «Тойдан қайтқан қазақтар» комедиялық драмасы ұсынылған.

Оқулықта әрбір шығармаға эпиграф берілген. Осы эпиграфтардың мағыналарын тақырыптармен сәйкестендіріп, идеясын, берілу мақсатын ашып, өз ойыңмен толықтырып, кері байланыс жасауды үйренесің.

Негізгі материалдармен бірге «Зерделі ой», «Білгенге маржан», «Міне, қызық!» айдарларындағы мәліметтерді де оқи жүрсен, білімің де, ой-өрісің де арта түседі.

«Пікірлесейік», «Себебін анықта», «Тобыңда талдап көр», «Дәптеріңе жаз», «Түйінде», «Қалай ойлайсың?», «Үйде орында» тапсырмалар тобын орындау барысында жаңа тақырыпты жеңілдірек меңгересің.

«Әдебиет теориясы» айдарында жинақталған мәліметтермен танысып, «Қолданып көр» тапсырмасын орындау арқылы әдебиеттану ғылымының түсініктерін игере аласың.

Оқу бағдарламасын толық қамтып, материалдарды жан-жақты түсіну үшін тек оқулық мазмұны аздық етеді, сондықтан «Кітап – асыл қазына» айдарында қосымша оқуға ұсынылатын әдебиеттер тізімі берілді. Сонымен қоса БАҚ және Интернет желілері мәліметтері де қаперіңнен тыс қалмасын.

«Эксперименттік тапсырма» айдарындағы тапсырмаларды орындау барысында ой-өрісінді дамыта отырып, шығармашылығыңды, біліктілігіңді арттырып, түрлі эксперименттер жасайсың. Мысалы, берілген мәтін бойынша аннотация, сыни пікір, БАҚ беттеріне мақала, сценарий жазуды, сахналық қойылымдар дайындауды, телебағдарламалар, пікірталас ұйымдастыруды, сұхбат жүргізуді меңгеріп, әлеуметтік желілерде хабарламалар, жарнамалар, репортаж жариялауды үйренесің.

Осы оқу мақсаттары мен міндеттеріне толық қол жеткізу үшін электронды қосымша мен хрестоматияны оқулықпен қатар пайдаланасың.

CD-дегі қосымшаларда тапсырмаларды орындауға қажетті презентация, рецензия, аннотация үлгілері және зерттеу жобаларын жасау әдістемесі ұсынылған.

Дискідегі кейбір шығармалардың аудионұсқасын тыңдап, басқа да ұсынылған тапсырмаларды орындау арқылы ақпарат құралдарымен жұмыс істей алу дағдысын қалыптастырасың.

Ал хрестоматияда оқулықта талданған көркем шығарма үзінділері, сөздік, тапсырмалар берілді.

Авторлар білім айдынындағы сапарыңа сәттілік тілейді!

I БӨЛІМ

КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ

Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады.

Нұрсұлтан Назарбаев

Оралхан Бөкей жиырмамыншы ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең сүлей суреткерінің бірі ретінде әлемдік танымалдылыққа ие болды. Оралхан азғантай ғұмырында сондай асқаралы биікке өзін де, елін де, туған әдебиетін де шығарып үлгерді.

Әбіш Кекілбаев

ОРАЛХАН БӨКЕЙ

Оралхан Бөкей
(1943–1993)

Қаламгер қай өңірде туып-өскен?

Оралхан Бөкей 1943 жылы 28 қыркүйекте Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданына қарасты Шыңғыстай ауылында сұрапыл соғыстың отты жылдарында дүниеге келді. Оралдағы еңбек майданында жүрген әкесі аман келсін деген ырыммен, нәрестенің аты Оралхан деп қойылады. Ниеттері қабыл болып, әкесі аман-есен елге оралады.

Әкесі Бөкей ойын-тойда «Қалқаман – Мамыр», «Алпамыс», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» қиссаларын жатқа айтса, шешесі Күлия да сөзге шешен, құрбыларын өлең айтуға, айтысқа шақырып отыратын өнерлі жан екен. Оралхан да жастайынан өнерге қабілетті болып өседі. Малшаруашылығымен айналысқан ата-анасы алыста болғандықтан, әпкелері мен Оралхан көбінесе әжесінің тәрбиесінде болған. Жазушы

кейінірек әжесінен алған тәлім-тәрбиесін «Апамның астауы» әңгімесіне арқау етеді.

Жазушы қай жерде білім алды? Еңбек жолы қашан басталды?

1961 жылы Сұлтанмахмұт Торайғыров атындағы Шыңғыстай орта мектебін бітірген Оралхан ауылда аға пионер вожатый, «Алтай» кеңшарында тракторшы болып істеген. 1963 жылы қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіне сырттай оқуға түсіп, оны 1969 жылы тамамдап шыққан. 1965–1968 жылдар аралығында Большенарым аудандық «Еңбек туы» газетінде корректор, аудармашы, редактордың орынбасары және облыстық «Коммунизм туы» газетінде әдеби қызметкер болған. 1968 жылы республикалық «Лениншіл жас» газетінің шақыруы бойынша Алматыға келеді, осы газетте

Зерделі ой

Оралхан өзі туған табиғатына ұқсас еді. Алтайдай асқақ, оның оқ жетпес құзар шыңдарындай биік еді! Заңғар тауларынан құлап аққан өзендеріндей тасқын еді. Тауларының сілемдерін жайлаған ерке еліктеріндей елгезек еді. Өркеш-өркеш тастарындай ірі еді. Қалам сілтеген алыптардың бірі еді. Шығыстан жарқырап шыққан жұлдыз еді.

Қасым Қайсенов

мәдениет және ғылым, әдебиет және өнер бөлімінің, ал 1974–1983 жылдары «Жұлдыз» журналында проза бөлімінің меңгерушісі болып істейді. Өмірінің соңғы күніне дейін «Қазақ әдебиеті» газетінде бас редактор қызметін атқарды.

Оралхан Бөкейдің шығармашылық әлемі қандай еді?

О.Бөкейдің шығармашылық жолы 1970 жылдан басталады. Оралхан Бөкейдің алғашқы шығармасы «Сарыарқаның жаңбыры» деген әңгімесі болса, оның есімін көпшілікке танытқан – «Мұзтау» атты повесі. Оралхан Бөкей – қазақ әдебиетіне өз жолымен, өз жаңалығымен келген жазушы. Жазушының кез келген шығармасынан оның туған жеріне, жалпы адамзат баласына деген сағыныш лебі есіп тұрады. «Оралхан – табиғат пен махаббатты жырлаған Алтайдың шабытты жыршысы еді, біртұтас ұрпақтың ойының шынайы өміршісі, адамның рухани жан дүниесін үлкен шеберлікпен суреттеген жазушы. Оралхан Бөкеев қазақ әдебиетінің нағыз шебері болып қала бермек» деп, жазушы Роллан Сейсенбаев айтқандай, Алтайдың кербез табиғатын, тамылжыған сұлулығын, ондағы адамдардың образын «Қар қызы», «Атау-кере», «Жетім бота», «Жылымық», «Жасын», «Сайтан көпір», «Мұзтау», «Ұйқым келмейді», «Мынау аппақ дүние», «Бәрі де майдан» т.б. шығармаларында шынайы бере білді.

«Оралхан не жазса да қанымен, жанымен жазушы еді. Қай жанрда жазбасын, олардың бірде-бірі қаламдастары мен қалың қауым назарынан тыс қалмайтын. Оралхан – бір оқылатын жазушы емес. Оралхан – қайталап оқуды қажет ететін жазушы, түсінгеніңше оқи беретін күрделі суреткер», – деп жазушы Дулат Исабеков айтқандай, «Апамның астауы», «Тортай мінер ақбоз ат», «Бура», «Терісаққан», «Кербұғы», «Қасқыр ұлыған түнде» әңгімелері идеясының сонылығымен ерекшеленеді. Мәселен, «Терісаққан» шығармасында тек Ағарыс өзені туралы жаза отырып, табиғатқа жан бітіріп, кейіптеу тәсілін молынан қолданған автор салт-дәстүр тақырыбын шебер көрсеткен. Оның «Алданған ұрпақ» трилогиялық романы қолжазбалық ойлар күйінде аяқталмай қалған.

Оралхан Бөкей қазақ драматургиясының дамуына да өз үлесін қосқан. Оның «Құлыным менің», «Текетірес», «Қар қызы», «Бармысың, махаббат?» пьесалары өмір шындығын, заман тынысын кеңінен суреттейді.

Жазушының көптеген шығармалары ТМД және шетел халықтары тілдеріне: ағылшын, француз, чех, болгар, неміс, жапон, араб, қытай т.б. аударылып, оқырмандарын тапты.

1976 жылы Оралхан Бөкей «Құлыным менің» пьесасы үшін Қазақстан Республикасы Жастар сыйлығының лауреаты, 1978 жылы «Найзағай ізі» повестері мен әңгімелері үшін Н.Островский атындағы Бүкілодақтық әдеби сыйлықтың лауреаты, 1986 жылы «Біздің жақта қыс ұзақ» кітабы үшін Абай атындағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атанды. Сондай-ақ «Молодая гвардия» және «Жалын» баспаларының сыйлықтарын иеленді. «Құрмет белгісі» орденімен марапатталды.

Қаламгер 1993 жылы 17 мамырда шығармашылық іссапар кезінде Үндістанда қайтыс болды. Оралхан Бөкей атында Өскемен қаласында кітапхана, мектеп, көше бар. Алматы қаласында жазушы тұрған үйге ескерткіш тақта орнатылып, көшеге есімі берілген. Елімізде Оралхан Бөкей атындағы көркемөз оқу шеберлерінің байқауы өткізіліп тұрады.

Зерделі ой

Оралханның прозасы өзінің терең өміршеңдігімен құнды. Ол – өз оқырманын ешқашан жоғалтып алмайтын шын бақытты жазушы.

Айгүл Кемелбаева

Пікірлесейік

1. Оралхан Бөкейдің шығармалары туралы пікірің қандай?
2. Оралхан прозадан басқа қандай салаға қалам тартты?
3. Қаламгер шығармалары несімен ерекшеленеді?
4. Жазушының шығармашылығы лайықты бағасын алды ма?

Себебін анықта

1. Не себепті Оралхан Бөкейді қазақ әдебиетіне өз жолымен, өз жаңалығымен келген жазушы дейміз?
2. Қаламгер неліктен Алтайдың шабытты жыршысы саналады?

Тобыңда талдап көр

Оралхан Бөкей шығармаларындағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтап, талдаңдар.

Дәптеріңе жаз

Жазушының өмірін «Кеңейтілген тізім» әдісі (статистикалық деректер, уақыт желісі, қарапайым фактілер) бойынша дәптеріңе жаз.

Түйінде

«Борт журналы» әдісімен кестені толтыр.

Берілген тақырып бойынша маған не белгілі?	Жазушы туралы қандай жаңалық білдім?

Қалай ойлайсың?

Жазушы қазір қандай тақырыптарға шығарма жазуы мүмкін еді?

Үйде орында

«Оралхан – тума дарын, туа біткен журналист. Ол көркем әдебиетке журналистика арқылы келді. Бөкей – қазақ журналистикасына төңкеріс әкелген қаламгер. Ол бұрыннан қалыптасқан сенді бұзды, тоңды талқандады. Бөкейше кетті. Оқырман алғашында аңырып қалды, жүре-бара

аузын ашып, көзін жұмды. Ол көркем шығармаға «ауыз салғанда» да журналистиканың публицистика жанрын оққағар етті, өзегіне айналдырды» деген Қалихан Ысқақтың сөзіне қосымша әдебиеттерден дәлел ізде.

Білгенге маржан

Оралханның әдебиетке бейімділігі оқушы кезінде-ақ көріне бастаған. Ол әдеби кітаптарды өте көп оқып, бейнелеп, шешен сөйлеуге бейім, жүріс-тұрысы тиянақты, өзгелерге сын көзбен қарайтын, қауып та, тауып та сөйлейтін, көпшіл болған. Осындай ерекшелігін байқаған ұстаздары оны оқушылардың комсомол комитетінің хатшысы, қабырға газетінің редакторы етіп сайлаған. Оралхан оқушылар арасында көркем әдебиеттер конференциясын өткізіп, онда өзі оқыған кітаптарындағы кейіпкерлер туралы үнемі сипаттама жасап тұрған. Ауылдағы шағын клубта әдеби кештерді жиі өткізген. Қазақ жазушыларының ішінде Сұлтанмахмұт пен Бейімбетті қатты пір тұтқан. Өзінің алғашқы «Сарыарқаның әңгімесі» атты шығармасын Сұлтанмахмұтқа арнаса, «Шұғаның белгісін» талай алқалы топта тебіреніп тұрып, жатқа оқығанын көрген куәгерлер әлі күнге жыр қып айтады.

Оралхан мектепте оқып жүрген кезінен-ақ өзінің журналист, жазушы болғысы келетінін айтқан. Мектеп бітіру кешінде жиылған ата-аналар мен мұғалімдер алдында: «Көкшетау асқан сұлу болса, одан шыққан ақын, жазушылар одан әрі сұлуландырды. Біздің Өр Алтайдың сұлулығы одан әсте кем емес. Мен Алтайдың сұлу табиғатын, сарқылмас байлығын танытуды мақсат етемін. Сондықтан да мен жазушы болуды армандаймын. Адам арманын алдына мақсат етіп қойса, оған жетуге тиісті. Мен де мақсатыма жетемін деп сенемін», – деген екен.

Арманының алысқа жетелегені де рас, жетелеп қана қоймай, сол арманының шыңына шыққаны да рас. Ал қарындасы Ғалия ағасының: «Егер жазушы болмасам, әйтеуір өнер адамы болар едім» дегенін, оның гармонияда жақсы ойнағанын, әдемі қоңыр дауысымен әнді нақышына келтіре, беріле орындайтынын естеліктерінде жазған.

«Танымал есімдер» кітабынан

Міне, қызық!

Жазушы бала кезінен сұлулыққа құмар, сәнқой болыпты. Дүкеннен алған киімдерді тігіншілерге сөктіріп, өз бойына лайықтап қайта тіккізетін болған.

Оралхан Бөкей алғашында Алматы қаласындағы Құрманғазы атындағы консерваторияның актерлік мамандығы бөліміне түседі. Алайда жалғыз ұлдарының әртіс болғанын қаламаған ата-анасы оны бір жылдан соң оқудан шығарып алады. Одан соң Оралхан ауылында тракторшы болады.

Кітап – асыл қазына

Қазақстан жазушылары: Анықтамалық / Құрастырушылар: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса – Алматы: Ан арыс, 2009.

«Атау-кере» романы («Қауіпті будан»)

Жазушы Бөкеев – туған өлкесі – әсем Алтайдың,
асқақ Алтайдың жыршысы!
Оның шығармалары
Алтай өлкесінің гимні іспеттес.

Рабиға Сыздық

Оралхан Бөкейдің «Атау-кере» романына эпиграф ретінде берілген «Ара жасаған қоғамдық өмірдің деңгейіне жету үшін адам баласының алдында әлі талай ұзақ жол жатыр» (Матерлинк), «Көптен кеткен көмусіз қалар» (Халық нақылынан) деген екі афоризм шығарма сюжетінің өрісін танытады. Шығарманың өзегі бас кейіпкер Ерік деген омарташы айналасында өрбиді. Шығармада төрт негізгі кейіпкер бар. Еріктің бар есіл-дерті – ақша табу, байлыққа мастану, аң аулау, қиялдағы қызға ғашық болу. Айна – табиғаты момын, адамгершілігі, мейірім-шапағаты мол адам. Таған – аспирант, ғылым жолына түскенімен, жолы болмай, өмірден баз кешкен маскүнем. Ал Нүрке (Нюра) кемпір осы үш адамға қосалқы әсер ететін төртінші кейіпкер ретінде сюжет желісін бір-бірімен байланыстырып, дамытып отырады.

Романның «Атау-кере» аталуында да үлкен мағына бар, өйткені «атау-кере» адамның өлер алдындағы ең соңғы асы, дәмі деген мағынаны білдіреді. Қазақ арасында қатты ашуланып, ұрсысып қалған жағдайда «Атау-кереңді ішкір» деген сөз қарғыс түрінде тұрақты тіркеске айналған.

Еріктің ара шаруашылығынан басқа оннан аса сиыры, бес-алты жылқысы, елу шақты қойы бар. Әкесі Қандауыр Еріктің ес білмеген шағында қайтыс болып кетеді. Ол әділетті, шыншыл адам ретінде суреттеледі. Шешесі Нюра

Ене мен келін ынтымағы

Фадеевна (ауылдастары Нүрке деп атайды) – мыңдап марал өсіріп, пантысын (дәрі жасау үшін қолданылатын жас мүйіз) Қытайға сатқан сан жетпес омартасы бар кержақ-орыстың ең шонжары болған Фадейдің қызы. Нюраның шешесі Анна Филимоновнаның жадылайтын сұңғыла өнері болғандықтан, жұрт одан қорыққан. «Дұғаны оқыған кезде қара суды теріс ағызатын адам еді» деп суреттеледі.

Басынан небір азапты күндерді өткізген Нюра Еріктің қолында, сал ауруына ұшырағандықтан, орнынан тұра алмайды. Оған Еріктің әйелі Айна қарайды. Ерік пен Айна Алматыда танысқан. Қолаң шашы тізесіне түскен өте өңді Айна қазіргі Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің жаратылыстану факультетіне түскенімен, белгілі бір себептермен оқуын аяқтай алмай, Алматы мақта-мата комбинатына орналасады. Осы кезде сұңғақ бойлы, көгілдір көзді, бұйра шашты денешынықтыру мамандығында оқитын ересек жігіт Ерікпен танысады. Екеуі қатар жүргенде жұрттың бәрі тамашалап қарайтын әдемі жұп болады. Ерік спорт мектебінде, Айна интернат тәрбиешісі болып, аудан орталығында он жыл жұмыс істейді.

Шығарма экспозициясы бас кейіпкердің қазақтар Бек-алқа, орыстар Фадиха деп атап кеткен, ол жылына бір рет міндетті түрде қатынайтын ауылға сапарынан басталады. Бұл – Шығыс Қазақстан облысының Бұқтырма мен Катонқарағай өзендерінің жағасында орналасқан шұрайлы жерлерінің бірі.

Жазушы Ерік туған өлкені «Атақты «Мұзтау» деп аталатын шың Алтайдың мәңгі жығылмас, шаңырағы шайқалмас ақ отауы сынды еді. Осынау шілденің ми қайнатар ыстығында пұшпағы шетінемей жататын, мұз құрсаулы шыңның алқымынан бұлақ болып басталып, арыны қатты арқыраған өзенге айналатын суды жергілікті қазақтар «Қатын суы» деп атағалы қа-а-а-ша-ан, одан бері де мың жыл өткен шығар-ау. Сол, өсіресе, бас жағы ақ айран болып басталып, Таулы Алтай өлкесіне жақындағанда, тау-таудың омырауынан сандаған бұлақ саулап қосылып, мөлдірленіп барып Обьқа құятын ағынды өзеннің солтүстігін алтайлықтар, оңтүстігін қазақтар жайлайтын. Катонқарағай ауданы мен оған іргелес Үлкен Нарын ауданының үйір-үйір жылқысы, қора-қора қойы, табын-табын сиыры жаз бойы емін-еркін шүйгіндеп, тау басына алғашқы қар түскенде ғана, етекке мамырлай көшпші еді. Міне, сол Қатын суына Тихой (Тихая) өзені келіп құятын» деп сипаттайды. Оның ауылға жылына бір-ақ рет қатынайтын себебі – жол ұзақ әрі тау ішінен атпен түскенде бір күнде жететін ауыр жол. Қыстың күні ауыл арасымен мүлде қатынас болмайды. Ерік бір жыл жинап, дайындаған ара балын Бекзат деген сатушы әйелге өткізіп, ақшасын алып қайту үшін келеді. Осындай кейінгі бір сапарында оған мектепте бірге оқыған Таған деген сыныптасы жолығады. Ішкілікке салынып, үсті-басы кір-қожалақ, әбден азып-тозған Тағанды оның «Әй, Қарабауыр» деген сөзінен кейін ғана таниды. Өйткені «Қарабауыр» деген сөзді оған кезінде Таған ғана айта алатын.

Зерделі ой

Оралхан – еш уақытта тақырыптан таусылып көрген жазушы емес. Бір-ақ сөйлемдік мәселеден қалауынша шығарма тудыра беруге қабілеті де, құдіреті де жететін. Сол себепті де болар, ол: «Жоспарланған дүниемнің көптігі сондай, оларды ешқашан жазып тауыса алмайтын шығармын», – деп қиналатын.

Дидахмет Әшімханұлы

Сюжеттің байланысы осы кездесуден басталады. Бір жұтым ішімдік сұрау үшін арнайы іздеп келген, бір кезде Қарабура атанған Тағанды «көк есек ретінде пайдалансам қайтер еді?» деген ой келген Ерік: «Ей, Қарабура, сен маған еріп жүр. Аузыңнан арақ, алдыңнан тамақ кетпейді», – дейді. Бұған қуана келіскен Тағанды жол бойы ішімдіктен беріп қойып, «Екеуміз де бұрынғы палуанбыз. Жол ұзақ, тау биік, жас мал еңгезердей екі жігітті көтере алмай, қызыл май болып, өкпесі күйіп кетеді» деген сылтау айтып, атына мінгестірмей, жаяу ертеді.

Жазушы бұдан соң Нюра кемпір мен Айнаның қалай тіршілік етіп жатқанын баяндайды. Катонқарағай өзенінің күркіріне құлағы әбден үйренген Айнада тыным жоқ. Қора жақтағы тауықтарға жем шашады, қымыз ашытады, айран ұйытады. Сал боп жатқан енесіне самаурынның шайын береді. Жазушы «Жапандағы жалғыз үйде ішіп-жеудің небір түр-түрі ырғын, аста-төк – ит басына іркіт төгіліп жататын. Тіпті тауда өспейтін көкөніс, жеміс-жидекке дейін Прохор Александрович Зырян қаласынан қап-қап қылып жеткізіп тастайтын» деп жазады. Прохор – вертолетші, Еріктен аң терілерін алып, кәсіп жасайды.

Осы тұста Айнаның монологі арқылы оның жылқышының қызы екендігі, бүкіл балалығы, қырмызыдай боп бойжеткен шағы жаз-жайлауда өткені, сондықтан ба, қылтың-сылтыңы жоқ, біртоға, тіпті үйкүшіктеу болып өскені, келін болып түскені, енесінің қазақы жөн-жосыққа жетіктігі, кимешек киіп, намаз оқитындығы беріледі. Шай үстіндегі әңгіме диалог түрінде өрбиді. Міне, осы кезде «Сияр мөңіреді. Жылқылар осқырынды. Малдың тынышы бұзылған секілді» болады. Жүрексінген келіншек қосауыз мылтықты алып, далаға шыққанда самырсынның түбінде екі аяғына тік тұрып, ақырған аюды көріп, қолындағы мылтығы түсіп кетеді. «Аю ақылды болып шықты. Жанында шоқайып-шоқайып, енесі не істесе соны қайталаған екі қонжығын томпаңдата ертіп, бұрылып жүре берді», – дейді жазушы.

– Ол не екен, Айнаш? – деген енесіне: – Үйге кіріп, күпәйкесін шешіп тұрған келіні: «Аю екен» деген сөзді «сияр екен» дегендей аса жайбарақат айтты.

– Айттым ғой, Алтайдың аюы адамға шаппайды.

– Рас айтасыз, апа, біз тиіспесек, олар тиіспейді екен...

Әрі қарай Нүрке кемпірдің күйеуі Қандауыр туралы айтуы арқылы Еріктің өке-шешесінің өткен өмірімен танысамыз. «Бір күні қалың жыныс орман ішінде бір аяқ жолмен тауға қарай өрлеп келе жатқанда, Қандауырдың алдынан екі аю жолығыпты. Шегінерге жол жоқ, мінген аты жүре алмай, бір орнында тұрып қалғанда, аюлар мұрнын шүйіре маңқайып қарапты да, «ендеше, жолды біз берейік» дегендей, бұрылып орманға кіріп кеткен екен. Аюдан ақылды хайуан жоқ деп, сүйсініп отырушы еді жарықтық», – дейді. Қандауырдың әкесі Меккеге барып, қажы атанып қайтқаннан кейін, үркердей үш келінін бірдей, оның ішінде Нүрке де бар, мұсылманша оқытып, хат танытады. Ал Нюраның әкесі ғана емес, бүкіл Фадеевтер әулеті қызының қазақ жігітімен қашып кеткенін кешіре алмай, соғыс ашуға келеді. Екі ел арасы бүлінетін болғандықтан, Нюра өз еркімен келгендігін айтып, мәнжайды әрең түсіндіріп, бір-біріне мылтық кезенген адамдарды әрең тоқтатады.

– Бізге көрші Сарқыт деген кемпір болды, төбені қойып, маңдайдан, мұрынның ұшынан қан ала беретін, жарықтық жақсы адам еді, жатқан жерін жаннат болсын (Нүрке бетін сипады). Сол кісі айтатын, бұл қан алудың ең қиындығы – емші кісінің қандауырды тамырға көлденең салмай, жарып салуында деп. Ол кемпір бұл дүниеден аттанған соң, басының қаны тасыған талай

адам аттанып кетті соңынан... Иә, ол кісі бетімдегі жараны да жазып еді, сондықтан да есімнен, бес уақ намазымнан қалдырмай, атап отыратынмын. Алғашында маған бала тоқтамады, не түсік тастаймын, не болмаса қырқынан шыққан соң, қызылша шығып өліп қалады, не керек, бұл қорлықтан өз анам қайтыс болған соң ғана, көзім ашылды... қатал кісі еді-ау, жарықтық. Қатал еді... оның да топырағы торқа болсын, ғайбаттап қайтейін аруақты, емшек сүтін емізген шешем ғой... Менің шешем келбетті кісі еді, амал не, мінез-құлқы қатты болатын. Байлар төркіге ұшырап, жер аударыла бастағанда, барлық бұғыларды сатыдан шығарып, өз үйін өзі өртеп, арғы бетке қашты. Пахомов дегеннің партизан отрядымен болған арадағы атыста ағайым Александр оққа ұшады, қызылдардың қолына түспеуге бекінген анам улы шөп қайнатып ішіп өлген екен. Сөйтіп, бергі бетте бір әулеттен жалғыз қалдым, ал ауылдың аты Фадиха атанып кетті» – дейді. Айна «Қатын суы» аталуы тарихын білгісі келгенімен, өзен тарихын Ерік те, Нүрке кемпір де білмейді: «Бәлкім, мен секілді жалғыздықтан жаны жанған әйел, өрт болып лаулаған жалынын басар шипа іздеп, суға секіріп, ағып өлген шығар...».

Жалғыз тірі қалған баласы Ерік өсе келе жұртқа жұғымы жоқ, даланың тағысы секілді тәкаппарлау болып кеткенін тілге тиек ете келе: «Саған да обал, келін шырақ, ішім сезеді, құсалық бар, қайтейін, Алтайдың аңғарына қамап ұстайтын аң емессің...» – деп қамығады.

Сюжет байланысы осылайша келіні мен енесі арасында толассыз өрістеп отыратын әңгіме арқылы алмағайып кезең шындығы ашылады, яғни уақыт пен кеңістік бірлігі айқын көрінеді.

1917 жылғы ақтар мен қызылдардың соғысы, 1921 жылдардан басталған ашаршылық, 1937 жылғы репрессия, 1941–1945 жылдардағы орыс-герман соғысы – осының барлығының бел ортасында болған Қандауыр мен Нюраның көрмеген азабы жоқ. Айнаға кержақтардың кім екенін баяндап береді: «Кержақ-орыстар – орыстың ішіндегі төменгі жақтан ауып келген аса діншілі. Естуімше, патша ағзамның өзі ішкері жаққа жер аударыпты, неге екенін білмеймін, «кержақтар» атанғанбыз».

«Үйінен су бермейді екен, ал алда-жалда су сұрап іше қалсаң, сол ыдысты қайтып пайдаланбайды екен, бөтен біреу ұстаған есіктің тұтқасын ыстық сумен жуады екен» деуші еді, рас па? – деп сұрады енесінің әңгімесін ұйып тыңдаған Айна.

– Баяғыда одан да сорақы әдеттері бар еді, қазір оның жұрнағы да қалмай, жергілікті елмен сіңісіп кетті ғой...

3-бөлімде автор жолаушыларға қайта оралады. «Мың жолдыны бір сорлы байлайды» дегендей, ілбіп әрең келе жатқан Тағанның жағдайына байланысты жолдағы Захар деген омарташының үйіне екеуі түнеп шығады. Бұл үйден қолдан ашытылған сыра ішіп, дәмді тағам жеп әлденіп алған Таған «Неге біз осы...» деп басталатын лекциясын оқуға қайта кіріседі.

«Егер әлем саясаткерлері мен тарихшылары Тағанға ізгілік, ақиқат, болашақ туралы болжамдар мен өмірлік проблемалардан емтихан тапсырса, ешқайсысы да зачет ала алмас еді. Ондай атты күн қа-й-да-а... НЕГЕ БІЗ ОСЫ...

Шай ішкен соң, жолға шықты: Ерік – атта. Таған – жаяу.

Тағандар Захар мен Марфаның үйіне келгенде, алдарынан үріп шыққан еңгезердей екі ит қаппаған. Бұл романда: «Жылқышы аулына таянғанда да бұларға қарай зулаған үш ит саңқылдай үріп, жандарына келді, бірі ат үстіндегі Ерікті аударып тастардай қатты өршеленді, ал қалған екеуі Тағанды иіскелей

еріп келеді. «Ит қаппайтын кісі болады деген, тегі, рас екен» деп ойлаған Ерік құлақ етін жеп, алды-артын ораған аламойнаққа қамшы сілтеп еді, ит одан ары жінікті. Осы кезде жаяу салпақтаған Таған: «Қой енді!» – деп еді, жағы семді. Енді ол үш иттің қоршауында ежелгі таныстарындай тайрандай басып келе жатты. Үйлерінен өре шығып, осы көріністі бақылап тұрған жұрт қайран қалып еді. Әсіресе, балалар маз», – деп суреттеледі.

Осы көрініс арқылы автор он жыл бойы ішімдікке салынып, жүдеп-жадап, қаңғыбасқа айналған Тағанның соншама жаман адам емес екенін аңғартады. Ал жол бойында есі кірген кезде «Неге біз осы...» деп бастайтын қоғамдық-әлеуметтік өмір туралы лекциялары арқылы білімді адам болғандығын танимыз. Негізі Таған әуелі әлеуметтік экономика саласы бойынша диссертация жазып, қорғай алмайды. Екінші рет «Алтайды мекендеген ұлттардың тарихы» деген диссертациясына «ұлтшылдықпен уланған» деген айып тағылып, құдалауға түседі. Кейінгі әйелі де бір баласын алып, бұған қарамай, кетіп қалады. Содан кейінгі өмірі «бомждыққа» айналған.

4-бөлімде автор будан аралар туралы баяндайды. 1956 жылы генетик-селекционер У.Керр африкалық бал арасын Еуропаға алып келеді де, жергілікті тұқыммен будандастырады. Буданнан пайда болған африкаландырылған араның сыртқы пішінінде пәлендей айырмашылық болмағанымен, еңбекқор және қауіп төнсе, тобымен шабуыл жасайтын өте агрессивті болып қалыптасқан. «Жауыз ара» атануы да содан. Айталық, осы Африка мен Еуропа араларын будандастырудан пайда болған буданның шағуынан 1969 жылы Бразилияда 200 адам өліп, мыңдаған адам жарақат алған. Кісілер үшін жергілікті, яғни өз арамыздан гөрі будандастырылғандардың уы әлдеқайда қауіпті. Осы тұрғыдан будан араның тарихын түсіндірген жазушы Еріктің де араның бұл елде жоқ түрін алғаш рет вертолетші жігіттен естіп, «Наука и жизнь» журналынан «Қауіпті гибрид» деген мақаланы оқып, осы араға аңсары ауғандықтан, Прохор Александровичтің шетелге ұшатын самолетте істейтін әріптестері арқылы жең ұшынан жалғасып, «жауыз араны» алдыртады. Күйеуі шетел арасына Айнаны жолатпайтындықтан, ол будан хабарсыз. Тек жаңа тұқымды «импорт» араның ұясын ғана біледі. Осы бір жайды енесіне айтқанда, Нүрке кемпір: «Жатжұрттық ешқашан да жарытқан да, жерсінген де емес, бүгін балын берсе, ертең уын ұсынады, түбі тыныш болғай», – деп, ауыр күрсініп еді.

Тағандар тақағанда «Үй-бай-ау, ұстайық» деп Ақмойнаққа оқталған Айнаға Ерік:

– Ой, ол сүмелекті ит қаппайды екен, – дейді.

– Таған Мақажанов деген бірге оқыған досым, төте, – деп таныстырғанда шешесі басын оқыс көтеріп алып:

– Тәңірім-ау, не айтып отырсың... Өзіміздің Мақаңның – алты алашты аузына қаратқан Мақажан ақынның немересі ме? Біздің Көкен жарықтықтың ұлы ма? Ол қайдан жүр бұл ит өлген жерде? – дегенде Ерік:

– От оттап, су ішіп отырған жеріңізге «ит өлген» деп тіл тигізбеңіз, төте, – дейді.

Кемпірдің сөзі және келініне аяушылықпен қарайтыны арқылы «Көптен кеткен көмусіз қалар» деген эпиграфтың тегін алынбағанын аңғаруға болады.

CD 01

Мәтінді тыңдап, «Жақсы кәсіпкер болу үшін ара сияқты еңбекқор болу керек» тақырыбына пікірталас ұйымдастырыңдар.

Нюра монологі арқылы Тағанның шешесі Аналық екеуі апалы-сіңлілердей болып, ең бір ауыр да азапты жылдарды бірге өткізгендігі, Қандауырдың да Тағанның әкесі Көкенмен құйрық-жалы жарасқан қос торыдай үзеңгілес дос болғандығы еске алынады. 1937 жылы бай-шонжарлардың тұқымы болғандықтан, Қандауырмен бірге Нюраға да қауіп төнеді. НКВД-нің (ішкі істер халық комиссариаты) шолақ қол бастығы қыр соңдарына түседі.

Көкен мен Аналық екеуі Нюраны ешкім бармайтын ескі моншаға жасырып, аман сақтап қалады. Осы кездегі Нюраның тартқан азабы жан төзгісіз. Шолақ қол Нюраны моншаға дейін іздеп барады. Үңгір-монша туралы аңыздан сескеніп тұрғанда өзімен бірге еріп барған адамды байқамай, атып алады. Содан Шолақ қолдың өзіне айып тағылып, сотталып кеткеннен кейін ғана тығылған жерінен шыққан Нюраның 4 жастағы қызына суық тиіп, қайтыс болып кетеді. «Халық жауының» отбасы болғандықтан, жұмыс берілмейді. Тек Тағанның әке-шешесінің қамқорлығы арқасында өзі тірі қалады. Ал 1937 жылы сотталып кеткен Қандауыр төрт-бес жылдан соң ғана оралғанын жазушы былай пайымдайды: «Соғыс басталғанына екінші жыл толғанда, ойда жоқта Қандауыр оралды. Өлгені тіріліп, өшкені жана қуанған Нюраның ерімен екеуі арасындағы қызық тым келте кесілген. Он күнге ғана сұранып келген Қандауыр бір аптадай еру болды да, айыпкер батальонның сапында, алғы шепке аттанып кете барған... Содан қайтып оралған жоқ... Сталинград түбінде ерлікпен қаза тауыпты. Ал Көкен бір аяқтан айырылып оралды, бірақ елуінші жылдан асып жасай алмады. Аналық алпысыншы жылдан аттап өте алмады», – деп бастан өткен қиын күндерді баяндап берген Нүрке кемпір енді Тағанға ерекше назар аударады. «Қыстап шыққың келсе, менің айтқаныма көніп, айдағаныма жүресің» деп, әртүрлі шөптерді қайнаттырып, оны емдей бастайды. Көп қиындықпен, Нүрке кемпірдің арқасында Тағанның беті бері қарай бастайды. Ол енді «Маралкөл жақта әр таудың басын көксеп, маңып жүрген кісікиік Шал бар» дегенді бұрыннан білетін, сонымен жолыққысы келіп, тау ішін аралай бастайды. Ақыры Шалмен ойда-жоқта жолығып, оның тұратын екі бөлмелі кең үңгірінде қонақ болады. Шалдың кемпірі ертеректе қайтыс болып кеткен, өз кіндігінен бала жоқ. Қозы, Баян деген ұл мен қызды асырап алған. Шал Тағанның атақты ақын Мақажанның немересі екенін білгеннен кейін арнайы қой сойып, күтеді.

Ал бұл кезде Ерік өзімен-өзі әуре, араларға қарайды, аңға шығады, Қатын өзенінің арғы бетінде үнемі келіп тұратын бір қызға түрін көрмесе де ғашық. Өйткені өзеннің ағысы қатты, көпір жоқ, күркіреп ағатындықтан, сөз естілмейді. Сонда да сырттай соны көргеніне мәз болып жүреді. Айнаға адам екен-ау деп, көңіл аудармайды.

Бірде Айна үй сыртында екі баласымен өліп жатқан адамды көріп шыңғырып, сол жерде талып қалады. Сөйтсе, бұл терісі сыпырылған баяғыда өзіне тиіспеген, екі қонжығы бар аю екен. Мұның бәріне жайбарақат қараған Ерік аю терілерін Прохор досына беріп жібереді.

Автор ой үстінде жүретін Тағанға өз-өзіне «Неге біз осы» деген сұрақты қойғызу арқылы дүние қыр-сырына шолу жасайды.

Сюжеттің шарықтау шегі – тордан шыққан бұдан аралардың есік алдында отырған Нүрке кемпірді шағуы. Ол өлер шағында бой жасап, сөйлей бастайды. «Асықпай дәреттеніп, ақтық дәм – атау-кере суын ішіп болған соң, Алла тағалаға мінажат білдіріп, рахымына көнетінін, төтеден жіберген дертіне мың да бір алғысын айтып, ұзақ күбірледі. Бұдан соң «бисмилла рахман рахим» деп,

екі қолын кеудесіне қойып, шалқалай жатып көзін жұмды... Енесінен көз алмай отырған Айна бір уақта... жаңа ғана қыбырсыз жатқан: бұл түсінбейтін орысша әлденені айтып күбірлеп, бұл түсінетін «о, господи, прости своего грешного...» деген сықылды сөздерді араластыра сөйлеп, шоқына бастағанын көргенде... иә-иә, көргенде... екі көзі шарасынан шыға шошынғаны соншама, «апатайым-ау, мұның не?!» деп, айқайлап барып құлады. Талып қалды. Бұл – Айнаның өз өмірінде екінші рет оңбай қорыққаны, талғаны еді... Нүрке кемпір қанша діндар болса да, не мұсылманша, не христианша жерленбей, өз иманын өзі айтып, өз жаназасын өзі шығарып», өзі аңсаған туған жері Фадихадан топырақ бұйырмай, Қатын өзенінің жағалауына жерленеді. Себебі күн ыстық, жол ұзақ.

Ерік өзінің баласы жоқ екенін өмірінде бір-ақ рет есіне алады. Бар ақылы ақша жасауға жұмсалғандықтан, оның сезімі қатыгезденіп кеткен. Ал Айнаға ендігі өмірдің мәні жоқ көрінеді. Қатын өзеніне секіріп кеткен жерінен оны Таған құтқарып алады. Сол бетінде Шалдың үйіне қарай алып кетеді. Ал Шалды Ерік жеккөреді, ата жауы санайды. Сондықтан екеуін іздемейді де. «Жетісерсіңдер, жетісерсіңдер! – деп, жын ұрғандай, тауды басына көшіре сақылдап күліп: «Проخور келсін, вертолетпен Бекзатты алдырамын. Маған бәрібір, қатын болса – болды», – дейді. Ертеңінде әлемді аппақ кебінге орап, қар жауады. Биылғы жылдың алғашқы сонары... Еріктің ойы – аңға шығу.

Роман сюжеті былай аяқталады: «Келер жылдың көктемі шығып, жабағылған сіреу қар еріп, таусылып, арқырап өзен тасып, ағаш бүрлеп, гүл бас жарғанда, Ерік жылдағы әдетінше Қатын суын құлдап, тарихи мекеніне барған. Арғы беттегі шынарға жанарынан су аққанша қарады. Өне, көрінді! Сол! Өзі! Ақбоз ат мінген сұлу! Омарташының ғашығы! Аттан түсіп жетелеген күйі, өзен жағасына келді – тым жақыннан көрінді. Қолын бұлғады. Ерікте ес қалмады. Суға түсердей болып, жағалауға мінбелей ынтыққан. «А, Құдай, араға айналсам екен, ара болып, арғы бетке ұшсам екен» деп, тізерлей отырып, қолын аспанға соза, бар болмысымен тіледі-ай, тұңғыш рет зар еңіреп жылады-ай... Құдайдың құдіретімен омарташы араға айналды... бірақ бал арасына емес, малға тыныштық бермейтін көкбас сонаға айналды. Айналуы сол екен, арғы жиектегі Қызға зымырай ұшқан. Ұшқан қалпы ғашығына жетіп, иығына қонды. Не болғанын білмей, сасып қалған Қыз қолындағы екі бүктелген қамшымен сескене салып қалғанда, енді ғана арманына жеткен «Ерік-Сона» қанатын серпуге шамасы жетпей, тырапай асып домалап түскен... мәңгілікке... Қатын суының айлағындағы керемет үй, көл-көсір байлық, қора толған мал, бал аралары иен қалды. Қалса – қалсын... көп ұзамай Қатынға тоған орнатылып, су көтерілгенде, бәрібір шіріп астында қалады... Су астында Нюра Фадеевнаның жетімсіреген зираты да қалады... «НЕГЕ БІЗ ОСЫ...».

Неге Ерік сонаға айналды? Автор мұны дүниеқоңыз адам тек сонаға ғана айнала алады деген ирониямен беріп отыр. Өйткені ендігі оның өмірінде мән жоқ. Қайтадан тіршілік бастай алмайды. Ал Таған мен Айнаның жан дүниесінде ұқсастық, қайырымдылық болғандықтан, екеуі үйленіп, өз әлдерінше тіршілік ететін болады деген ой тастайды.

Романның екінші атауы «Қауіпті будан» болуы тегін емес, өйткені шексіз дүниеқоңыздыққа бой алдырған Ерік шетелдік араның қауіпті екенін біле тұра алдыртып, ақырында шешесінің беймезгіл өліміне себепші болады. Сонымен бірге Нюраның әке-шешесінің келісімін алмай, тұрмысқа шығуы, оған шешесінің лағынет айтуы, қарғыс дұға жасауы – осылардың бәрі жинақтала

келе романның «Атау-кере» деп аталуына себеп болған. Осы орайда орыс жазушысы Владимир Личутиннің «Бөкеевтік прозаның әуені мұңдылау әрі мұнтаздай болып келеді. Сондықтан әсері күшті: Жалғыз басты адам. Жалғыз киіз үй. Оқшау жаратылысты, оның үстіндегі күн және иесіне адал аттың жалғызсырай тықыршуы» деген сөзі есімізге түседі.

Зерделі ой

Оралхан Бөкей – ой айтуға бейім жазушы. Жазушы көксеген жан тазалығын, ар тазалығын, маңдай термен нан табудың мекнат-рақатын, ұлттық мүдделер, ұлттық рух идеалын оның әрқилы тағдыр, әр қалыпты ғұмыр кешіп жатқан кейіпкерлері өмірлік мұрат еткен.

«Атау-кередегі» Нюра кемпірдің жалғыздық күйі – қарт адамның өмір көшінің соңындағы тына бастаған қалпымен де, баласы Еріктің қалауымен болған ортадан жырақтау жағдайымен де, тіпті қала берді, қаншама жерден қазақтың отанасы болғанымен де, діл, орта, арғы негіздер тұрғысынан да қылаң беруі тиіс жалғыздығы.

Гүлжан Ыбырайқызы

Пікірлесейік

1. Шығарманың идеясы қандай? Романда өмір шындығы қалай көрінеді?
2. Шығармадағы кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынас қалай өрбиді?
3. Жазушы антогонистік қайшылықтар арқылы нені көрсетпек болған? Өз пікіріңмен бөліс.

Себепін анықта

1. Не себепті шығарма «Атау-кере» деп аталған? Бұл сөз күнделікті өмірде неге жиі қолданылмайды?
2. Неліктен Нүрке кемпірдің ақырғы аманаты орындалмады?

Тобыңда талдап көр

1. «Шеринг» әдісі арқылы шеңбер бойымен отырып, жүргізуші бастап, кезекпен романдағы авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын талдаңдар.
2. Қаламгер Талаптан Ахметжанның: «Оралхан Бөкей – ақын. Әр әңгімесі, әр повесі ақындық жүрекпен өмір тылсымын терең түйсініп, сол жұмбақтан өзіндік тың пәлсапа түйе отырып жазылған. Оралхан Бөкей – суреткер. Табиғат пен адам жанын ақындық көзбен жіті тінтіп, екінің бірі байқай бермейтін тылсым құпияларды өрнектейді. Және де сол суреттері өзі көргендегідей тылсым күйінде, жұмбақ қалпында тұңғышына сыр бүгіп тұрады», – деген сөзін талқылаңдар. Романдан осы пікірдің дәлелін көре аламыз ба? Шығарманы көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби әссе жазыңдар.
3. «Ашық микрофон» әдісі бойынша жазушының статусы өртүрлі адамдардың әлеуметтік-психологиялық бейнесін беру тәсілін және олардың мінезін суреттеудегі шеберлігін дәлелдеңдер.

4. «Джигсо» тәсілімен топқа бөлініп, дәйексөздерді қолдана отырып, кейіпкерлерді талдаңдар. Әр топтағы 1-оқушының тапсырмасы: Еріктің сипаты. Қаламгердің адамдар өмірін аралар дүниесіне ұқсатуы. Әр топтағы 2-оқушының тапсырмасы: Шалдың образы. Шығармадағы Тағанның табиғат туралы ойлары. Тағанның монологу. Әр топтағы 3-оқушының тапсырмасы: Шығармадағы Ерік бейнесі. Бұдан тұқым. Әр топтағы 4-оқушының тапсырмасы: Шығармадағы Айнаның бейнесі. Нюра Фадеевна. Әр топтағы 5-оқушының тапсырмасы: Романдағы мифтік бейнелер. Романдағы кейіпкерлердің сөздерінен мысалдар келтіріп, автордың оларды берудегі мақсатына талдау жасау арқылы олардың көркем бейнесін ашып, кейіпкерлер жүйесін жинақтап, тура және жанама мінездеулерді жіктеп жазыңдар.

Кейіпкер	Тура мінездеу	Жанама мінездеу

Дәптеріңе жаз

1. Шығарманың идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын көрсетіп, мысал келтір.
2. Романдағы ұлттық құндылықтардың маңыздылығын ғаламдық тақырыптағы контекстермен байланыстырып жаз.

Түйінде

1. «Аяқталмаған сөйлем» әдісі арқылы Тағанның «Неге біз осы» деген сұрағын қазіргі өмір тұрғысынан қоя отырып, сөйлемдерді жалғастырып, тұжырымды ойыңды білдір.
2. Шығарманы көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазып, ойыңды түйінде.

Қалай ойлайсың?

Сюжеттің шарықтау шегі – тордан шыққан бұдан аралардың есік алдында отырған Нүрке кемпірді шағуы. Жазушы символикалық түрде нені ишаралап отыр?

Үйде орында

1. Шығарманың жанрына қарай композициялық ерекшеліктерін айқындап, рецензия жазып, әлеуметтік желіде жарияла.
2. Қазақ әдебиетінде осы романмен идеялық жағынан мазмұндас туындылар бар ма? Болса, оны қалай дәлелдейсің?
3. <https://elarna.kz/kz/ojylymdar/item/atau-kere> сайтынан «Атау-кере» спектаклін көріп, романның жанрлық ерекшелігін драмамен салыстыра отырып талдап, кейіпкерлер бейнесінің ашылуына баға бер. Режиссер шешімімен келісесің бе? Пікіріңді дәлелде.

4. Романда қандай мәселелер көтерілген? Осыған байланысты шығармадан үзінділерді алып, сыни пікір жаз.
5. CD-дегі №1 қосымшаны үлгі ретінде пайдаланып, презентация жаса.

Білгенге маржан

«Лениншіл жасқа» қызметке жаңадан келген Оралханды Мойынқұмға командировкаға жібердім. Газет жұмысы – бір жағынан жазушының досы. Ел көресің, жер көресің, сан түрлі адамдармен кездесесің. Шығармаға жем табылады. Газет – бір жағынан жазушының жауы. Ойыңда жүрген, көкірегіңді кернеген дүниені алаңсыз отырып жаза алмайсың. Ұдайы оттың ішінде жүресің. Түнде де тыным жоқ. Газет кеш шығады. «Халыққа бір тиын пайдасы жоқ, күнде бас қосқан жиын болады». Өл-тіріл, сондағы баяндама, бастықтардың көпірме сөздері таңертең газеттің бетінде болуы керек. Әйтпесе басың кетеді. Сөйтіп жүріп мен бастап қойған повесімді аяқтай алмадым. Ал Оралхан сол сапардан біраз жыл кейін «Құм мінезі» деген повесть жазды. Міне, жазу! Жазсаң – осылай жаз. Әйтпесе, кінәсі жоқ ақ қағазды шимайлап, былғама. Он күндік сапарда бұрын өзі көріп-білмеген жердің тамырын басып танып, сол құмдағы адамдардың мінез-құлқын, психологиясын, тұрмысын, жүріс-тұрысын, ең бастысы, жанын ұғып-білу жаратылыстан дарын иесіне ғана дарыған. Әйтпесе, сол құмда мен де талай рет болдым ғой. Иә, кәдімгі бұйығы бұғып жатқан бұйра құм. Сексеуілі, шөбі, қояны, қырғауылы. Шопан үйі, қойы, иті т.б. Ал Оралханның көзімен қарағанда, мен бұл құмды өлкені тұңғыш рет көргендеймін. Құмға жан біткен. Құмға мінез біткен. Құм момақан екен. Құм дүлей екен. Құм әнші екен. Құм күйші екен. Құмда да қуаныш, құмда да мұң болады екен. Әдебиет пен әуен – егіз. Әуені жоқ, жүрегінде жыры, музыкасы жоқ әдебиет көркем әдебиет емес. Өттең, мен қалай байқамағанмын? Ауданнан, совхоз орталығынан ілесе келген үлкен-кіші бастықтармен ет жеп, шай ішіп, қырғауыл атып жүріп, қалай байқамағанмын? Сөйтсем, құмның іші жақсылыққа да, жамандыққа да, адалдыққа да, арамдыққа да толы екен.

Шерхан Мұртаза

Әдебиет теориясы

Хронотоп – мекеншақ (*Б.Майтанов*) – уақыт пен кеңістік белгілерінің нақтылы бір бүтіннің табиғатына лайық бірлікте көрінуі. Мұнда уақыт қоюланып тығыздалады, сығылысады. Сөйтіп көркемдігімен көзге түсетіндей дәрежеге жетеді, ал кеңістік болса, шоғырланады, тарихтың, сюжеттің, уақыттың қозғалысына бағындырылады. Уақыт таңбасы кеңістікте белгіленіп көрінеді. Ал кеңістік уақыт арқылы танылып, өлшенеді. Көркем хронотоп қатпарлардың осылай қиысып, белгілердің осылай қосылып, тұтастануымен сипатталады (*М.Бахтин*). О.Бөкей шығармаларында уақыт пен кеңістік композициясы үлкен орын алады. Қаламгер оқиғалардың мезгілін нақты сипаттайды. Оның шығармаларындағы кеңістік пен уақыт ондағы оқиға, іс-әрекеттерге қатысты өзгеріп отырады.

Қолданып көр

Романдағы тоталитарлық дәуірдің сипатын анықтап, қазіргі заман көрінісімен салыстырып бағала. Орыс жазушысы М.Тарковскийдің «Енисей, отпусти!» деген шығармасын оқып, романмен салыстырып, пікір жаз. Екі шығармадан хронотопқа мысалдар келтір.

Эксперименттік тапсырма

1. Қосымша дереккөздерден омарта шаруашылығы туралы оқып, жаңа технологияны қолданып, жаңа өнім алу туралы ғылыми-фантастикалық әңгіме жаз.
2. «Талқылау бұрышы» әдісімен CD дискінің № 3 қосымшасында берілген суреттерді биологиялық ғылым тұрғысынан түсіндіріп бер.
3. Сыныптастарыңның арасында «Оралхан оқуларын» ұйымдастырыңдар.

Міне, қызық!

Оралхан Бөкей жастайынан үйлеріне келген қонақтардың әңгімесіне ылғи құлақ түріп, көкірегіне түйе берген екен. «Ел іші – өнер кеніші» екенін ылғи жадында ұстаған қаламгер кейін өзі атақты жазушы атанып, кітаптары бірінен соң бірі шығып жатқан кезде де осы әдетінен жаңылмапты. Тіпті қарындасы Ғалиядан үйге келген қариялардың аузынан шыққан мақал-мәтелдерді жазып отыруды өтінген екен.

Кітап – асыл қазына

Шығармалары. Роман, повестер. / Оралхан Бөкей. – Алматы: Ел-шежіре, 2013.

Әр ақын – өз алдына бір әлем. Оны әркім өзіне әр қилы жағдайда ашуы мүмкін. Кейбірімен көзіңді тырнап ашқандай сырлас болсаң, кейбірін оң мен солыңды танып, осы қалай екен деген ой жетелеген уақытта барып қана қолға аласың.

Жарасқан Әбдірашев

ЖАРАСҚАН ӘБДІРАШЕВ

Жарасқан Әбдірашев
(1948–2001)

Ақын қай өңірде туып-өскен?

Жарасқан Әбдірашев 1948 жылы Қызылорда облысы Арал ауданының Ақшатау ауылында дүниеге келген. Жарасқанның әкесі колхоз басқармасының төрағасы болғандықтан, үйлеріне жиі-жиі келетін қонақтардың арасында өлең-жырдың тиегін ағытатын өнерлілері де болған. Кішкентай Жарасқан солардың бәрін көкірегінде түйіп өскендіктен, бала кезінен қаламын ұштай бастайды: аудандық, облыстық газеттерде өлеңдері, мақалалары, әңгімелері жарияланады.

Жарасқан Әбдірашев қай жерде білім алған?

Ақын 1954–1960 жылдары Ақшатау бөлімшесіндегі бастауыш, Арал қаласындағы орта мектепте оқыған. 1963 жылы Жақсықылыш жұмысшылар кентіндегі орта мектептің тоғызыншы сыныбын тамамдап, Қазалы ауылшаруашылық техникумының механика факультетіне қабылданды. 1965–1969 жылдары қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың журналистика факультетіне түсіп, одан соң осы оқу орнының аспирантурасында сырттай оқыды.

Ақын қандай қызметтерді атқарған?

Жарасқан Әбдірашев еңбек жолын 1969 жылы сол кездегі беделді басылымның бірі – «Лениншіл жас» газетінің әдебиет пен өнер бөлімінен бастайды. 1969–1970 жылдары «Қазақ әдебиеті» газетінің сын бөлімін, 1970–1974 жылдары

Зерделі ой

Әдебиетке, оның ішінде поэзияға келген топтың, шоғырдың ең бір жарығы, ең бір сәуле-лісі, ең бір жұлдыздысы – Әбдіраштың Жарасқаны. Ол – алғашқы өлеңдерінен бастап-ақ, өзінің ақын екенін, ақын болғанда да, жақсы ақын екенін танытқан жігіт. Жалпы білімі, ақындық күш-қуаты бір елдің поэзиясының ту ұстаушысы болатындай мүмкіндігі әбден бар жігіт.

Тұманбай Молдағалиев

«Жалын» альманахының сын және поэзия бөлімін басқарған. 1974–1985 жылдары «Жұлдыз» журналының сын және библиография бөлімінің меңгерушісі, 1989–1992 жылдары Қазақстан Жазушылар одағы жанындағы Көркем аударма және әлемдік әдебиеттер байланысы бас редакциясы Төрағасының орынбасары, 1992–1997 жылдары «Тамаша» сатиралық телехабарының Бас редакторы қызметтерін атқарған. Одан кейінгі өмірін шығармашылық демалысқа арнайды.

Жарасқан Әбдірашев қаламынан қандай шығармалар туындады?

Жарасқан – шығармашылығы сан қырлы (лирик, сатирик, сыншы, аудармашы) ақын. Ол қазақ әдебиетіндегі өзін-өспек, эпиграмма, сондай-ақ эпитафия (грек. *epitaphios* – қабір үстіндегі) жанрын жаңа деңгейге шығарды. Ақын өлеңдерінің тақырыбы – рухани құндылық, туған жер, адамгершілік, еліміздің тарихы. Ж.Әбдірашевтің «Жаңа жылға – жаңа жыр», «Отан», «Кірмеші жиі түсіме», «Мәңгі көктем» және т.б. өлеңдеріне әндер жазылды.

Ақынның «Тұңғыш кітап» деп аталатын тырнақалды кітабы 1969 жылы жарық көрді. Бұдан соң «Ақ қайран» (1970 ж.), «Найзағайлы жаз» (1971 ж.), «Саяхат» (1972 ж.), «Парасат пен парыз» (1973 ж.), «Дала, сенің ұлыңмын» (1975 ж.), «Соғыстан соң туғандар» (1977 ж.), «Перзент парызы» (1980 ж.), «Сана соқпағы» (1988 ж.), «Өзілің жарасса» (1989 ж.), 3 томдық таңдамалы жырлар жинағы: «Сана соқпағы», «Көңіл көкпары», «Шежірелі шаңырақ» (1998 ж.) шықты. Ал эпитафия жанрында жазылған «Құлпытас» жинағы ақын қайтыс болған соң, 2 айдан кейін ғана жарық көрген.

Ақын аударма саласына да еңбек сіңіріп, орыс жазушысы М.Зощенконың, үнді ақыны Р.Тагордың (1969 ж.), француз ақыны П.Элюардың (1972 ж.), беларусь ақыны Я.Купаланың (1982 ж.) таңдамалы өлеңдер жинағын, балалар ақындары К.Чуковскийдің «Дәрігер Айболит», А.Бартоның «Ойыншықтар», «Өсіп келем» сияқты туындыларын, сондай-ақ А.С.Пушкиннің, А.Блоктың, Г.Гейнениң таңдамалы өлең кітаптарын, Б.Окуджаваның, Е.Евтушенконың, Р.Рождественскийдің және басқалардың шығармаларын тәржімелеген. Ақынның өз шығармалары да орыс, неміс, венгр, украин, өзбек, тәжік, әзірбайжан, түрікмен, қырғыз, саха тілдеріне аударылған.

Ж.Әбдірашев М.Жұмабаев атындағы әдеби сыйлықтың иегері, Қарабура атындағы мүшәйраның бас жүлдегері болды.

Ж.Әбдірашевтің қазақ әдебиетіне сіңірген зор еңбегі ескеріліп, ақынның Алматыдағы соңғы жылдары тұрған үйіне ескерткіш тақта орнатылды. 2001 жылдан бері Алматы қаласында Ж.Әбдірашев көшесі бар. Туған жері Арал қаласында да көше мен мектепке Ж.Әбдірашевтің есімі берілген.

Зерделі ой

...Жарасқан туған жердің мұңын жырлап шарқ ұрар шабытты сәттері әлі талай толқын-жыр боп туарын сезгендей-ақ екен. Оған уақыт куәгер болды – «Дала, сенің ұлыңмын» кітабы шығармашылық таңы, туған жеріне тілектес бір тамшы қаны (жаны дегенім) болды. Туған жерге деген өжеттігі сондай, оқтын-оқтын оралып отырады. Оралған сайын өркенді ойлары желкенді жырларға айналып, толқыннан соңғы толқындай бірінен бірі асып түсіп жатар еді.

Жақау Дәуренбек

Пікірлесейік

1. Ж.Әбдірашевтің қандай шығармаларын оқыдың?
2. Автор шығармалары қандай жанрларда жазылған? Соның ішінде өзіңе қай жанр жақын? Неліктен? Өз пікіріңді білдір.

Себепін анықта

Не себепті ақынның шығармадағы авторлық идеясы өмір шындығымен байланысты дейміз?

Тобыңда талдап көр

1. Ж.Әбдірашев қандай ақын? Ойыңды кестедегі көрсеткіштер арқылы талдап, авторға хат жаз.

Білім	Тақырып бойынша алған ақпараттарым
Эмоция	Менің көңіл күйім
Баға	Автордың шығармашылығына берген бағам
Сын	Автор шығармаларының мен үшін маңызы
Идея	Оқырман ретінде автор шығармаларын насихаттауға ұсынатын идеям

2. «Дербес пікір» әдісін пайдалана отырып, ақын өлеңдерінің ерекшеліктерін талдап, ойларыңды ортаға салыңдар.

Әрекет	Ойды жеткізу
Өзіндік пікір	
Дәлел	
Өз пікірін айғақтайтын мысал	
Өз пікіріне қарсы дәлел	
Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал	
Қорытынды	

3. Ж.Әбдірашевтің адамзатқа тән мәселелерді ұлттық мүдде тұрғысынан ашу шеберлігін талдаңдар.

Дәптеріңе жаз

Ақынның өмірі мен шығармашылығын қамтып, тірек сызба құрастыр.

Түйінде

Ж.Әбдірашевтің ақындық дәстүріне әсер еткен факторларды анықтап, пікіріңді 6 сөйлеммен дәлелдеп, ойыңды түйіндеп жаз.

Қалай ойлайсың?

Автор шығармаларында ғаламдық мәселелерді қозғайтын тақырыптар бар ма? Ойыңды мысалдармен дәлелде.

Үйде орында

Ақын туралы ақпаратты ассоциативті жағынан байланыстыр немесе ұсынылатын деректерді графикалық нысандар, көрнекі көрсетілім арқылы тақырыпты ойластырып, инфографика ретінде ұсын.

Білгенге маржан

«Құлпытас» өлеңдер жинағы ұлттық поэзияға үлкен жаңалық болып қосылды. Ондағы эпитафиялық өлеңдер Жарасқан қаламына тән рух асқақтығын барынша айқын танытты. Қайсарлық пен табандылық, тәкаппарлық пен ірілік, асқақ пафос, шешендік толғаныс – осының бәрі бірігіп келіп ақынның романтикасын нақтылай түсті.

Эпитафия (грек. *epitaphios* – қабір үстіндегі) – құлпытасқа жазылған жазу және дүниеден өткен адамға шығарылған жоқтау. Ол көбіне көлемі шағын өлең түрінде жазылады. Орта ғасыр, өркендеу, классицизм дәуірлерінде өлген адамның атақ-даңқын білдіру үшін қолданылып, кейін ескерткіштік мәнге ие болған. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі жазулар эпитафиялық мәнге де ие. Қазақ әдебиетінде Абай, Жамбыл, Жұбан Молдағалиев, Жарасқан Әбдірашев т.б. эпитафия үлгілерін жасаған.

«Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия

Міне, қызық!

Жарасқан Әбдірашевтің 21 жасында тұңғыш кітабы жарық көріп, КСРО Жазушылар одағына мүшелікке қабылданған.

Жарасқан Әбдірашевтің ұлы режиссер Рүстем Әбдірашевтің «Қаладан келген қыз» фильміне қаламгердің балалық, жастық шағы арқау болған екен.

Кітап – асыл қазына

Әбдіраш Жарасқан // Қазақ әдебиеті: Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005.

Зерделі ой

Әдебиетке алпысыншы жылдардың аяғында Арал теңізінің дауылы секілді бұрқыратып келген адамдардың бірі – Жарасқан. Ол бірден өз буынының көшбасшысына айналды. Ақындар бұлбұлы – Шөмішбай Сариев, Темірхан Медетбек сияқты поэзияның қазіргі заманғы ақиықтарына айналған ақындар көшін Жарасқан бастаған еді. Сол мұзжарғыш мінез Жарасқанның бойында көз жұмғанша сақталған еді.

Ұлықбек Есдәулет

«Дала, сенің ұлыңмын» поэмасы

CD 02

Поэма үзіндісін тыңдап, көркемдік ерекшелігіне баға бер.

Өтіп бара жатқан уақыт керуені
Жарасқандай ерек таланттың
ұлттық руханиятымыздағы
өзгеше орны одан әрі
өркештендіре түсері сөзсіз.

Әбіш Кекілбаев

«Дала, сенің ұлыңмын» – Жарасқан Әбдірашевтің 1975 жылы «Жалын» баспасынан жарық көрген жыр жинағының және поэмасының атауы. Поэма «Туған дала... Сенсің биік тұғырым!.. Сенсің менің абыройым, мақтаным!..» деген асқақ пафоспен басталып, қазақ даласының поэтикалық портретін жасайды. Шығармадағы лирикалық қаһарман – автордың өзі.

«Дала» – поэтикалық образ әрі символдық бейне. Мұның астарында бүкіл қазақ даласы, осы кең байтақ өлкені сөзімен де, ісімен де сақтап қалған ата-бабаларымыздың қасиетті рухы деген ұғым бар. «Дала» деген сөзге автор «Мен – қазақпын» деген ойды сыйғызып, ата-баба тарихынан сыр төккісі келген.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Ұлы дала» ұғымы – баяғыдан бар ұғым. «Дешті Қыпшақ» деген сөз – «қыпшақтың даласы» деген сөз. «Ұлы дала» ұғымына Алтайдан Қара теңізге дейінгі дала кіретін болған. Оның негізгі аумағы – біздің қазақтың жері... Бізде де сондай ұғыммен теңестіретін болсақ, бізге «Ұлы дала еліміз» деп айтқым келеді. «Ұлы дала» мен «Көк аспан» деп те айтуға болар еді. Кең дала – біздің жеріміз. Осы жерде біз тұрып жатырмыз, өсіп жатырмыз, өркендеп жатырмыз, ұрпақ асырап жатырмыз. Осы жерде мемлекетімізді құрып, оның шаңырағын биік қылып, көк тудың астына жиналып жатырмыз. Біздің байрағымыздың өзінде көк аспан, жарқыраған күн бейнеленген... Ол халықтық атау болуы керек», – деген болатын.

Туған дала

Осыдан жарты ғасыр бұрын Жарасқан ақын «Мен ұлы дала перзентімін» деген сөзді былай сипаттаған:

Бірге жылап,
бірге күліп ұлы елмен,
кең төсінде мәңгі-бақи жүрер ме ем!
Ол да – жалғыз,
сен де – жалғыз,
бірақ та,
оны – сен деп,
сені – ол деп білем мен! –

деп, лирикалық кейіпкерді даламен егіз етіп бейнелейді.

Ақын поэмасы жазылған уақытқа назар аударсақ, Кеңес өкіметінің әлі іргесі сөгілмеген өз күшінде тұрған уақытымен тұспа-тұс келеді. Сондықтан «Болған жоқпын Амангелді сарбазы, болған жоқпын Ұлы Октябрь солдаты!..», «Тігер ме едім байрағыңды Берлинге – болған жоқпын қан майданда кешегі, болған жоқпын Қошқарбаевпен бірге!» деген поэма жолдарынан ақын өкінішін аңғарамыз. Бұл жерде ақын өкініші – мен де тарихта аты қалған қайраткерлердей халық қамы үшін еліме ерен пайдамды тигізер едім деген арман-тілек.

Кеңес заманында таптық ұстанымға сүйенген зерттеушілер кеңістік пен уақытты тек тарихи уақыттың ішінде ғана қарастырып келді. Алайда қазір уақыт пен кеңістік мәселесі көркем шығармада да (хронотоп) зерттелуде.

Кеңес өкіметі тұсындағы саяси ахуалға байланысты Үш жүздің басын қосқан Абылай хан заманын, одан бергі кезеңдегі тәуелсіздік жолында «халық жауы» атанып, мезгілсіз мерт болған Алаш арыстарын жырға қоса алмаса да, ақын үні асқақ, ой тапқырлығы айқын:

Туған дала,
менсіз талай қамалдар
алыныпты!..
Сенің арың –
маған да ар.
Кешір мені,
Кеш келіппін өмірге!
Кеш туыпшын!
Кеш қалыпшын!
Не амал бар? –

дейді. Дегенмен ол әл-Фараби сияқты ғылым-білім іздеп қиырға кетпей-ақ, Махамбет, Амангелді сияқты қолына найза ұстап, жауға шаппай-ақ, Рақымжан Қошқарбаев сияқты Рейхстагқа ту тікпей-ақ, өзінің парасатты поэзиясымен-ақ еліне адал қызмет ете білді. Сол себепті ақын:

Саған уақыт сәл қиындық жолдаса –
қағаберіс қалмаспын мен,
енді аса!..
Бірақ мені кешірме сен,
өмірде
елең қылар өз ерлігім болмаса!.. –

дейді, яғни уақыт пен кеңістік белгілері тығыз бірлікте көрініс табады.

Жарасқан Әбдірашевтің:

Аға түгіл, тыңдамай бала да ақыр,
Орнағандай басына заманақыр.
Бүгінінен безінген қайран ақын,
Болашаққа адымдап бара жатыр –

деген поэма жолдарын эпиграф етіп алып, «Ақын кетіп барады...» деген мақала жазған ғалым Бақытжан Майтанов: «Туған жер, халқы мен ана тіліне деген шынайы, мөлдір көңілді ақын «Дала, сенің ұлыңмын» атты арнайы кітабында ойы, сыры өзектес жырлар арқылы сарқылмай өрнектеді. Мұнда сол дәуірдің өсері де жоқ емес. Бірақ Ж.Әбдірашев уақыттың жұқалтаң талабын күмәнсіз талант жүрек алауымен жеке өміріндегі мағыналы күйге бұра біледі» деп жазғанындай, Жарасқан Әбдірашев – «Ұлы даланың» сан тарау тарихын терең түсініп, оның алдындағы перзенттік парызын үлкен жауапкершілікпен сезіне білген асқақ үнді ақын.

Зерделі ой

Поэма жарысында өз тұлпарын тауып, сұңқарын зеңгір көкке самғатқан сезім саяткері, сұлу сөздің суреткері Ж.Әбдірашев шығармаларында ақыл да мол, сыр-шылдық әбден жетерлік. Ақын жүрегі шындық деп соғады. Асқақ шындық немесе қапысыз шындық. Оның санасы мен көңіліндегі шындық бір ғасырдың шегіне таяп қалған бүгінгі қазақ қауымымен аяулы арманға толы әсемдік әлеміне шақырады. Жарасқан жырына сүйсіну керек, Жарасқан сырынан жігерлену керек. Өмірдің мәнін өлеңнен біліңіз...

Бақытжан Майтанов

Пікірлесейік

1. Поэма атауы қандай идеядан туындаған? Оның атауын басқаша қалай өзгертер едің? «Дала» сөзінің синонимдері қандай?
2. Ақын елдің әр кездегі тарихын қалай баяндаған?
3. Жерімізді «Ұлы дала» мен «Көк аспан» деп атауға келісесің бе? Пікіріңді дәлелде.
4. Авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықтай отырып, кестені толтыр.

Поэмадан қандай келелі мәселелерді байқадым?	Оны қай үзінділермен дәлелдей аламын?

Себебін анықта

1. Не себепті ақын: «Дала, сенің ұлыңмын» – дейді? Бұл поэмада дала ненің символы?
2. Неліктен автор:
Бүгінінен безінген қайран ақын,
Болашаққа адымдап бара жатыр, – деген?

Тобыңда талдап көр

1. «Ойлан, бірік, бөліс!» әдісімен жұмыс жасаңдар. Поэмадан түйген ойларыңды жазыңдар (Ойлан). Одан кейін өз идеяларыңды біріктіріңдер (Бірік) және соңында бүкіл сыныппен идеяларыңмен бөлісіңдер (Бөліс).
2. Поэмадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстырыңдар.
3. Поэманың идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдаңдар.

Дәптеріңе жаз

Отан, туған жер туралы мақал-мәтелдерді жазып, поэмадан 5 мысал келтіру арқылы олардың мағынасын аш.

Түйінде

1. «Қазына іздеу» әдісі бойынша өлеңді «Мәңгілік Ел» идеясымен сабақтастырып, көзқарасыңды эссе түрінде жаз.
2. Поэмадағы авторлық идеяны өмір шындығымен байланыстыра анықтап, түйінде.

Қалай ойлайсың?

«Ақынға болмысына біткен таланттан бөлек, бірден-бір керек нәрсе – күрескерлік. Бұл кең ауқымда да, күнделікті өмірдің келісімін күйттер тар ұғымда да солай. Егер ақын өзінің өнердегі көзқарасын, пікір-поэзиясын қызғыштай қори алмаса, сол үшін түн ұйқысын төрт емес, тоқсан бөліп тер төкпесе, түптің түбінде өкініште қалғанын өзі де аңғармайды» дегенді Жарасқан Әбдірашев неге айтқан? Ақынның барлық уақытта, тіпті бейбіт күнде де күрескер болуы шарт па?

Үйде орында

1. Қазақстан – <http://kaztrk.kz> арнасынан ақынды еске алу кешін қара.
2. Поэманы көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жаз.
3. Поэманы идеялық жағынан мазмұндас А.Тарковскийдің «Белый день» өлеңімен салыстыра отырып, екі шығармадағы кеңістік пен уақыт шегіндегі образдардың мән-мағынасы туралы әдеби сын жаз.
4. CD-дегі №1 қосымшаны үлгі ретінде пайдаланып, презентация жаса.
5. Поэмада көтерілген мәселені суретпен байланыстырып, әңгіме жаз.

6. Компьютерде векторлық графиканы қолданып, «Дала» ұғымын өз түсінігіңмен сал.

Білгенге маржан

Ж.Әбдірашев поэзиясындағы буын, тармақ өлшемі, ассонанс, аллитерация, ұйқас түрлерінің молдығы, психологиялық параллелизм, теңеу, метафора, шендестіру тәсілдері арнайы зерттеуді қажет етеді.

Бақытжан Майтанов

Әдебиет теориясы

Поэтика (грек. *poietik fehne* – шығармашылық өнер) – сөз өнері туралы ғылым.

Пафос (грек. *pathos* – сезім, құмарлық) – өнер адамдарының ерекше шабыттанып, жігерленетін кезі, құлшыныс, құштарлығы, қуатты сезімі.

Ежелгі грек әдебиетінде пафосты қаламгердің шығармашылық ойының сын-сипатын айқындауда, туындыларында заман бейнесінің бейнелену дәрежесін бағалауда негізгі көрсеткіш ретінде таныды. Пафос арқылы ақын-жазушының қоғамдық-әлеуметтік идеалын анықтау да қалыптасты.

Қолданып көр

«Дала, сенің ұлыңмын» поэмасынан пафосқа мысал болатын жолдарды теріп алып, пікіріңді дәлелдеп жаз.

Эксперименттік тапсырма

CD дискінің № 4 қосымшасында берілген Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласын топтасып оқып, зерттеу жүргізіңдер. «3–1–2» әдісі бойынша жұмыс жасау арқылы тақырыппен байланыстыра отырып, кестені толтырыңдар.

Мәтін бойынша 3 факт			
Мәтін бойынша 2 сұрақ			
Қызығушылық танытқан 1 нәрсе			

«Креативті ойлау» әдісімен өлеңдегі дала идеясын дамытып, «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласымен байланыстыра отырып, қара сөзбен толықтырып жаз.

Міне, қызық!

Жарасқан ақынның қайдағыны тауып алып, шақпа тілмен күлдіріп жүретін юморында шек жоқ еді дейді оны жақсы білетіндер. Ондай әзілдері әлі күнге елдің аузынан түспейді. Бірде көрнекті сатирик ақын Мыңбай Рәшев Жарасқанның поэмасын «Ара» журналында быт-шыт қылып сынайды. Жарасқанға жаны ашығандар «ондай солақай сынды көзге ілме, саспа» деп жұбату айтады. Сөйтсе, Жәкең: «Мен өзім Әбдірашев болсам – сол Рәшевтен төрт әрпім артық қой, сасайын деп тұрған мен де жоқ!», – дейтін көрінеді жұлып алғандай.

Тереғали Тәшен

Кітап – асыл қазына

1. Әбдіраш Ж. Көңіл көкпары: Таңдамалы. – Алматы: Ана тілі, 1998.
2. Әбдіраштың Жарасқаны. Құлпытас немесе екі дүние: фаниден бақиға дейін: Эпитафиялар, өлеңдер, поэмалар, эпиграммалар. – Алматы: Атамұра, 2001.
3. Әбдіраштың Жарасқаны. Парыз. Парасат. Пайым: Әдеби сын. – Алматы: Өнер, 2001.

«КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ» БӨЛІМІ БОЙЫНША ЖИЫНТЫҚ БАҒАЛАУ ТАПСЫРМАЛАРЫНЫҢ ҮЛГІЛЕРІ

1. Тест тапсырмаларын орында.

Оралхан Бөкейдің драмалық шығармалары:

- A) «Мұзтау»
- B) «Бура»
- C) «Қар қызы»
- D) «Атау-кере»
- E) «Құлыным менің»
- F) «Жетім бота»
- G) «Текетірес»

«Қауіпті будан» шығармасының екінші атауы:

- A) «Біздің жақта қыс ұзақ»
- B) «Кісікіік»
- C) «Атау-кере»
- D) «Сайтан көпір»
- E) «Қамшыгер»

«Атау-кере» романындағы кісікіік Шал өмір сүрген жер:

- A) Зайсан
- B) Күршім
- C) Марқакөл
- D) Маралкөл
- E) Алтай

Оралхан Бөкей шығарма жазбаған жанр:

- A) Пьеса жазу
- B) Роман жазу
- C) Әңгіме жазу
- D) Ғылыми-фантастикалық шығарма жазу
- E) Мақала жазу

Оралхан Бөкей Н.Островский атындағы Бүкілодақтық әдеби сыйлық алған туынды:

- A) «Жетім бота»
- B) «Қар қызы»
- C) «Құлыным менің»
- D) «Сайтан көпір»
- E) «Найзағай ізі»

Ж.Әбдірашевтің төл шығармалары:

- A) «Перзент парызы»
- B) «Шежірелі Шаңырақ»
- C) «Ойыншықтар»

- D) «Ақ қайран»
- E) «Құлпытас»
- F) «Дәрігер Айболит»
- G) «Өсіп келем»

«Ұлы дала» ұғымына кіретін аймақ:

- A) Алтайдан Атырауға дейін
- B) Алтайдан Қара теңізге дейін
- C) Алтайдан Ақтауға дейін
- D) Алтайдан Орынборға дейін
- E) Алтайдан Каспийге дейін

«Дала, сенің ұлыңмын!» поэмасында ақын кешіруге болмайды деп көрсеткен:

- A) Өмірге кеш келгенін
- B) Рейхстагқа ту тікпегенін
- C) Амангелді сарбазы бола алмағанын
- D) Үлкен ғалым бола алмағанын
- E) Өмірде өлең қылар ерлік жасамағанын

2. Марат Қабанбайдың: «Цензураның мың ширатылған қызыл жылан жіптерімен қол-аяғы мықтап байланған О.Бөкей Кеңесті кемсітудің жолын дәл тапты; ол – қазақты биіктету, рухын ояту... Қаламгер сондықтан да кітаптан кітапқа қазағын Алтайдың асқар шыңына өрлете берді. Ең аяғында, өзі де қасқа құлынын жетектеп, қар жамылған Мұзтаудың ұшар биігінде күнге қасқая қарап, Кербұғыдай қарысып тұрып қалды. Мәңгілікке!..» деген сөзін пайдаланып, О.Бөкей шығармаларының көркемдік құндылықтарына баға бер.
3. Құлбек Ергөбековтің: «Жарасқан Әбдірашев әліппенің өзін өнерлік деңгейге көтере салмақты, ойлы өлеңдер жазады» деген сөзінің өмір шындығымен байланысын анықта.
4. Көркем шығармалардағы уақыт пен кеңістік композициясын талдау мәселесін көтере отырып, «Кеңістік пен уақыт» деген тақырыпта О.Бөкей, Ж.Әбдірашевтің шығармаларын қамтып, презентация жаса.

Халықаралық зерттеулер форматындағы тапсырма үлгілері

Мәтінді оқып, сұрақтарға жауап бер.

«Алтай өңіріне алпыс жылдан бері дәл осындай қалың қар жауғанын көрген жоқпыз», – деседі қариялар.

Расында да, бас көтертпей жауғаны соншама, есіктің алды, қораның маңындағы қарды тазалап үлгере алмайсың. Ауыл-үйдің арасына күреп жалғыз аяқ жол салудың өзі – азабы мол жұмыс. Кейбір салақ кісілердің бел ағашы борсыған мал қамайтын қоралары сыр беріп алды – топ етіп төбесі ойылып түсіп жатыр. Күннің көзі жылт етіп ашыла қалса, аппақ қардың астында бүк түсіп, қаздың жұмыртқасындай томпайып-томпайып тілсіз жатқан үйлерді, сол үйлердің қар кептелген мұржасынан жұлындай көтеріліп, жуастау будақтаған түтінді көріп, бұл ауылдың адамдары қарға тұншығып өліп қалмағанына тәуба жасайсыз.

Төрт түлік тебін жоқ, омалып қорада тұр. Тебінге шығарғанды қойып, суатқа апара алмай, әуре-сарсаңда жүр.

Міне, ұрланып басталып, жапалақтай жауған қар мәңгілік сабырмен аспан астын түгел жаулап алған. Аспан деп, баяғы ұғыммен айтамыз, әйтпесе, аспан жоқ, мыңдаған, миллиондаған сансыз қар көбелектер ғана бір-бірін қуа жарысып, ойына келгенін істейді. Осыншалық ғажап, құлаққа қорғасын құйғандай тыныштықты Нұржан бұрын көрмеп еді. «Дүниеде қар жауған сәттегідей бейбіт те тыныш өмір бар ма екен», – деп ойлады жүзін аспанға қарата. Жыбыр-жыбыр қалықтаған қар жапалақтар бетіне асықпай келіп қонып, жылбысқалана еріп, суға айналып, бетін айғыздап аға жөнеледі. Ештеп қытықтай ма-ау...

1. Мәтін қандай үлгіде жазылған?

- A) Мақала
- B) Хат
- C) Өмірбаян
- D) Әңгіме
- E) Естелік

2. Төмендегі жұмбақтарды шеш. Үзінді идеясына сай келетінін тап:

- A) Шолақ мылтық жер теседі
- B) Бұлт ішінде бурыл ат кісінейді
- C) Қарағайсыз, тақтасыз
Көпір салдым балтасыз
- D) Жер жиһанға ұн шаштым
- E) Төмен қарап өседі,
Күн жылына өшеді.

3. Мәтінде айтылмаған ойды тап:

- A) Қалың қар жауды
- B) Алай-дүлей боран соқты
- C) Мұржалардан түтін будақтайды

- D) Қар көбелектер ойнап жүр
- E) Ауа тып-тыныш

4. Мәтінде сипатталған қар түрі:

- A) Алақанат қар
- B) Ақша қар
- C) Қырбық қар
- D) Жылбысқы қар
- E) Көбік қар

5. Нұржанның осындай тыныштықты бұрын көрмеу себебін анықта:

- A) Бұрын қар жаумаған
- B) Жылы жақтан келген
- C) Алпыс жылдан бері қалың қар жаумаған
- D) Бұрын қар көрмеген
- E) Назар аудармаған

6. Мәтіндегі автор идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдап, жаз.

Мәтінді оқып, сұрақтарға жауап бер.

Қазақ даласының перзенті! Дала – біздің жүрегімізден орын алған қасиетті атау! Біз – Ұлы Дала перзенттеріміз. Көгіндегі қыраны, еркелеген елігі, үлбіреген гүлі, жұпар иіс жусаны, саф ауа, салқын самалы – бәрі-бәрі біз үшін аса қасиетті... Ғасырлардың тарихын бауырына басып, бүк түскен қарт даламызды құрметте! Дала – біздің тарихымыз...

1. Мәтін кімдерге арналған?
2. Мәтінде қандай табиғат ресурсы айтылмай қалды?
3. Даланы сипаттауға тағы қандай теңеу қолдануға болады?
4. Не себепті автор: «Ғасырлардың тарихын бауырына басып, бүк түскен қарт даламызды құрметте!» – дейді?
5. Мәтінді қалай аяқтар едің? Жалғастырып жаз.

II БӨЛІМ

ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ

Маған достық та, шындық та қымбат. Дегенмен шын-
дықты жоғары қою – менің парызым.

Аристотель

Шындық – ащы һәм ажарсыз.

Шерхан Мұртаза

Танымал жазушы Баққожа Мұқайдың «Өмірзая» романы тартып әкететіні рас. Бірақ өте ауыр оқылады. Мен тура бір аптада әрең бітірдім. Бүге-шігесін қадағалап, айшық, бедеріне ден қойғаннан ғана емес. Баққожа сыпаттап отырған өмірдің зіл-батпан ауыр салмағынан. Сол өмірдің нақпа-нақ, шынайы қалыпта таңбалануынан. Қандай өмір десеңіз – советтік шындық дер едім.

Мұхтар Мағауин

БАҚҚОЖА МҰҚАЙ

Баққожа Мұқай
(1948–2008)

Жазушы қай өңірде туып-өсті? Қандай оқу орнында оқыды?

Баққожа Сейдінұлы Мұқай 1948 жылы 31 қаңтарда Алматы облысы, Райымбек ауданына қарасты Нарынқол ауылында туған. Шығармалары бала кезінен аудандық, облыстық, республикалық басылымдарда жарық көрген. Ол қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың журналистика факультетін бітірген.

Баққожа Мұқай қандай қызметтер атқарды?

Кеген аудандық «Коммунизм нұры» газетінде еңбек жолын бастаған қаламгер 1970–1988 жж. «Білім және еңбек», «Жұлдыз» журналдарында, Қазақстан Жазушылар одағында қызмет істеген.

1990–1995 жж. Мәдениет министрлігінің репертуарлық-редакциялық алқасында бас редактор, бас басқарма бастығы болған. 1990 жылы облыстық «Қазақ тілі» қоғамын ұйымдастырып, басшылық жасаған. «Парасат» журналының бас редакторы қызметін атқарған. Қазақстан Республикасының ЮНЕСКО істері жөніндегі Ұлттық комиссиясының мүшесі болып сайланған.

Зерделі ой

1960 жылдардағы әдебиет өкілдері жалпы қазақ прозасына, қазақ поэзиясына, қазақ әдебиетіне төңкеріс жасаған ұрпақ екенін жақсы білесіздер. Сол дәстүрді ары қарай жалғап әкеткен жаңа буынның алғашқы талантты өкілдерінің бірі осы Баққожа Мұқай болды. Бізде тарихи романдар көп, бірақ сол тарихи дүниенің өзін басқаша көзқараспен және өзгеше стильмен жазудың алғашқы үлгілерін көрсеткен де осы Баққожа еді.

Кенжехан Матыжанов

Қаламгер қандай жанрларда қалам тартқан?

Б.Мұқай «Өмір арнасы» (1978 ж.), «Аққу сазы» (1980 ж.), «Мазасыз маусым» (1986 ж.) повестерін, «Жалғыз жаяу» (1983 ж.), «Өмірзая» (1998 ж.) романдары мен т.б. шығармалар жазды. Қаламгердің «Иірім», «Қош бол, менің ертегім», «Сергелдең болған серілер», «Өзгенің өмірі үшін», «Дүние кезек», «Заманақыр», «Раушан гүлі», «Ерулік», «Өмірзая», «Тойы көп үй» атты драмалық шығармалары еліміздегі және шетелдердегі елуден астам театр сахналарында қойылған.

Шығармалары орыс, тәжік, қырғыз, беларусь, түрікмен, башқұрт, татар, якут, қарақалпақ тілдеріне аударылған. Өзі де бірқатар жазушылардың шығармаларын қазақ тіліне аударған. Б.Мұқай қалам тартқан тағы бір жанр – публицистика.

Баққожа Мұқайдың еңбегі қалай бағаланды?

1982 жылы «Қош бол, менің ертегім» пьесасы мен «Аққу сазы» хикаялар кітабы үшін Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты атанып, 1995 жылы Қырғызстан Республикасының Т.Әбдімомунов атындағы әдеби сыйлығын, 2000 жылы «Өмірзая» романы үшін Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығын алды. 2006 жылы «Парасат» орденімен марапатталды.

Зерделі ой

Баққожа өте инабатты, өте сыпайы, сонан соң сөздің тоқетерін айтатын талантты жігіт еді. «Түбіне тіршіліктің тағдыр ие, Тәңірдің құзырында бар дүние. Шындығын қара тасты балқытады, Келгенде қылқобыздың зар күйіне». Көкірегімізде асыл ойлы азаматтың бейнесі қалды. Шамын жарқыратып отырған сүйікті жары мен балаларына амандық тілейміз. Баққожа қазақтың тарихында алтын әріппен жазылатын ерекше тұлға болып қалады.

Сәбит Оразбаев

Пікірлесейік

1. Жазушының тарихи тақырыпқа жазған шығармаларын ата.
2. Б.Мұқайдың авторлық тұжырымдамасы қандай?
3. Баққожа Мұқай қазақ әдебиетіне қандай үлес қосты?

Себебін анықта

1. Қаламгер туындыларының көптеген тілдерге аударылу себебі неде?
2. Не себепті жазушының шығармаларындағы авторлық идея өмір шындығымен байланысты деп айтамыз? Қаламгердің драмалық шығармаларының еліміздегі және шетелдік театрларда көптеп қойылу себебі неде?

Тобыңда талдап көр

Б.Мұқайдың ұлттық құндылықтардың маңыздылығын ғаламдық тақырыптағы контекстермен қалай байланыстырғанын талдаңдар.

Дәптеріңе жаз

Баққожа Мұқай өмірінің хронологиялық кестесін жаса.

Жылдар	Маңызды оқиғалар

Түйінде

Жазушы-драматург туралы білгеніңді қорытып, түйінде.

Қалай ойлайсың?

Автор шығармаларында көтерілген мәселелерді бүгінгі күнмен байланыстыра аламыз ба? Ойыңды дәлелде.

Үйде орында

«Төрт сөйлем» тәсілі бойынша Баққожа Мұқайдың жазушылық портретін жаз.

1. Пікір. Жазушы туралы мәліметті жинақтап, ол туралы пікірді бір сөйлеммен жеткіз.
2. Дәлел. Мәтіннен үзінді келтіре отырып, өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.
3. Мысал. Пікіріңді қазақ әдебиеті тарихымен байланыстырып, мысал келтір.
4. Қорытынды. Жазушы туралы ойыңды қорытып айт.

Білгенге маржан

Баққожаның қаламынан туған дүниелерді оқып отырып, сол шығарманың ішінен әркім кеше ғана бастан өткерген өз заманын, өз тағдырын таниды. Жазушы өткен ғасырдағы сырт қарағанда керемет көрінетін кеңестік қоғамның ішінде бұғып жатқан, мұздың астымен жүрген жылымдай сұрқия саясатының қыр-сырын, ішек-қарнын өте көрегендікпен суреттейді. «Жалғыз жаяу» романында шекара бойындағы кеңестік қоғамның қиянатына шыдай алмай, әрі асып, бері асып жүріп, өз жеріне, өз еліне өзі өгей көрінген қазақтардың азап-тозағы сөз болады. Басына қандай іс түссе де, ұлт үшін, ұрпақ үшін тау қыранындай қайтпай, күресе білген ерлер өмірі көз алдыға келгенде еріксіз толқисың. Тәуелсіздік жолында құрбан болған жандар рухына бас иесің. Баққожаның бүкіл шығармаларының алтын өзегі – ел тәуелсіздігі, бостандық үшін күрес. Басына оңайлықпен бұғау салдырмайтын арда, асау бабаларындай Баққожа да қаламын қару етіп, саналы өмірін күреспен өткізген жазушы.

Несіпбек Айтұлы

Міне, қызық!

Баққожа Мұқай жоғары деңгейдегі жазушы ғана емес, батыл азамат болған екен. Университетте оқып жүргенде факультеттің қабырға газетінде С.Елубайдың

қаңғыбас ит туралы жазған әңгімесі жарияланады. Алайда сол кездегі идеологияға байланысты автор үлкен дауға қалады. Университет оқытушыларына дейін тығырыққа тіреліп отырғанда, Баққожа С.Елубайдың бұл әңгімесі зоологиялық үрдісте жазылғанын дәлелдеп, араша түседі.

Кітап – асыл қазына

1. Қазақстан жазушылары: Анықтамалық / Құрастырушылар: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса. – Алматы: Ан арыс, 2009.
2. «Қазақстан жазушылары: XX ғасыр» / Анықтамалық. – Алматы, 2004.

Зерделі ой

Қалың-қалың романдардың дүниеге келуі, «Өмірзая» атты атақты романның Мемлекеттік сыйлыққа ие болуы, «Иірім» деген прозалық дүниесінің оқырманның көңіліне барып қонуы және өзі туып-өскен өңірі туралы жазған атақты «Жалғыз жаяу» деген дүниесінің бәрі көлемді. Мұның барлығы Баққожаның қазақ прозасына селтеусіз қызмет еткені деп білемін.

Нұрлан Оразалин

«Өмірзая» романы

Жазушы Баққожа Мұқай
білгір саясаттанушы да болатын.

Жұмабай Шаштайұлы

1917–1990 жылдар аралығы Кеңес өкіметінің өмір сүрген кезеңі ретінде тарихта қалды. Бұл кезеңде коммунистік партия деп аталған бір ғана партия болды. Осы партия бүкіл жауапкершілікті, билікті өз қолына алып, халықты уысынан шығармай ұстады. Кеңес өкіметіне, партияның ұстанған саяси бағытына қарсы келген бірде-бір шығарма жарыққа шықпайтын, ал қарсы тұрған адам аяусыз жазаланып, құлдық сананың құрбанына айналып отырған. Сондықтан ешкім бел шешіп, бұл жүйеге қарсы тұра алмайтын. Тәуелсіздік алғаннан кейін бұл кезең «тоталитарлық дәуір» деп атала бастады.

Баққожа Мұқайдың «Өмірзая» романы сол кезеңдегі ұлттық мұрамызды тарихи шындық тұрғысынан қорғауға бар күш-жігерін аямаған екі адамның ауыр тағдыры арқылы дәуір шындығын танытады. Роман «Өмірзая» деп тегін аталып тұрған жоқ. Өмірзая – босқа өткен уақыт, ал сол уақыт ішінде құрбандық ғұмыр деген астарлы мағына жатыр. Шығарма сюжеті Кеңес өкіметінің таптаурын жүйесі мен ондағы құлдық санаға қарсы тұрған бас кейіпкер – тарих ғылымының кандидаты 35 жастағы Аяған Қуатов пен оның ұстазы – профессор Алдияр Ақпанұлы айналасында өрбиді. Оқиға мың тоғыз жүз сексенінші жылдарды қамтиды. Алдияр Ақпанұлы Кеңес өкіметі кезінде тыйым салынған тақырып Кенесары хан туралы еңбек жазады. Оның шәкірті Аяған да осы

CD 03

Мәтінді тыңдап, Кенесары ханға психологиялық мінездеме бер. Сеніңше, хан қандай болуы керек?

жолды әрі жалғап, Кенесары ұлы Сыздық төре туралы көлемді зерттеу жұмысын жүргізеді. Ал коммунистік партия хандық билік пен би-болыстарды теріске шығарып, ал байларды «халық жауы» ретінде жер бетінен жойып жіберген. Бұл туралы жазбақ тұрмақ, айтуға да тыйым салған, сондықтан да профессор Алдиярдың Кенесары

туралы, ал Аяғанның ХІХ ғасырдың 2-жартысындағы ұлт-азаттық қозғалысының қайраткері Сыздық төре Кенесарыұлы (1837–1910) туралы еңбек жазып шығуы үлкен қылмыс болып саналды. Сюжет тартысына арқау болып тұрған себеп – осы.

Аяған – ұстазы сияқты адал тарихшы ғана емес, адамды бағалай білетін мейірімді, адамгершілігі мол, ақылды жан, тағы қыры – қызбалығы. Ғалым әділетсіздікке шыдамайды, шындық жолынан тайқымай өмір сүргісі келеді. Оның қайырымы мол адам екенін роман басталған беттен-ақ көруге болады. Аяған – профессор туралы ойлайтын да, жаны ашитын да, іздейтін де жалғыз адам. Алдиярдың ұлы Сыздық ішімдікке салынып кеткендіктен, әкесіне мүлде қарамайды.

Профессордың ресми саясатқа қайшы Кенесары туралы зерттеу еңбегі халыққа жат деп жарияланып, жала жабылып, қудалауға ұшырап, психологиялық орасан зор қысым көрген атақты ғалым сал ауруына ұшырайды. Ал оның шөкіртіне жабылған жала романда былай суреттеледі: «Аяған Қуатов мемлекетке қарсы, өмір бойы орыс халқын ұнатпаған, оларды аяусыз қырған Сыздық Кенесарин туралы мадақ мақала жазған. Ол орыс пен қазақ халқының арасына от жағу үшін Сыздық сұлтан туралы мақаласын орысшаға аудартып, көбейтіп,

Өмірі де, еңбегі де зая болған профессор

жасырын таратқан. Пиғылы жат, ойы бөтен адам. «Кеңес үкіметінің Ауғанстанға әскер апаруы – үлкен қателік. Бұл ерікті елді күшпен басып алу» деген. Ауғанстандағы соғысқа қарсы ұнқағаз таратқан. Мағжан Жұмабаев сияқты халық жауының өлеңдерін студенттер арасында насихаттаған. Кеңес үкіметі басшыларының беделіне нұқсан келтіретін анекдоттар құрастырған. Сібір аймағын бағындырған атақты батыр Ермакты студенттерге қанқұйлы қарақшы деп дәлелдеуге тырысқан. Ұлтшыл, сенімсіз адам. Жоғарғы оқу орнында қызмет істеуіне болмайды» т.б. Осылайша, Аяған тып-тыныш істеп жүрген қызметінен қуылып кетті. Алдияр Ақпанұлынан іргесін аулақ салып, ректордың ыңғайына көніп, сол кісінің дегенімен қимылдаса, ұрттап ішіп, шайқап төгіп жүрмес пе еді. Бастаған ісінің арты жақсы аяқталмасын біле тұра, сүйекке бітті қыңырлығына басып, ағысқа қарсы жүзді. Жоғарыдан келген тапсырманы әдейі қисайта салды. Шындықты іздеп, ең ақыры сол адамның алдына баратынын білсе, емтихан тапсырған қызына жақсы баға қойып, жақсы атқа ие болар ма еді?!

Шындық үшін жаным пида дейтін Аяған ол қызға әкесінің беделіне бола жақсы баға қоймасына сенімді. Сол кезде қыздың әкесінің кім екені Аяғанға алдын ала айтылды. Бұл соны біліп, қырсықты. Ақыры, міне, өзі шалқасынан түсті. Іздеп барған үлкен шындығы шын мықтының бір сілкігенінен қалмай жалп етіп құлады да, қайтып бас көтере алмады, шыбын жаны шырқырап, өтіріктің өртіне түсіп өртенген жігітке көмекке келмеді», – дейді. Аяғанның аңғалдығы – заң күшіне сенуі. Сондықтан жоғарғы жаққа, лауазымды мекемелерге әділдік іздеп, арыз жаза бастайды. Нәтижесінде жоғары жақтың бұйрығымен түрмеге де, жындыханаға да түседі, ақыр аяғында көз жұмады.

Романдағы Мұса, Жақия, Мақсұт, Алмас – құлдық сананың қолшоқпарына айналған – сол кезеңнің типтік бейнелері. Сірескен қоғамдық жүйеге қарсылық білдірген Алдияр мен Аяған тарихи шындық үшін құлдық сананың құрбаны болады.

Б.Мұқайдың «Өмірзая» романында Кеңес кезеңінде жағымпаздар ғана жақсы өмір сүре алғандығы, ал шындықты бетке айтып, ұлттық құндылықтарымызды түгендеуге ұмтылған жандарға саяси жағдайдың тосқауыл болғандығы нақтылы кейіпкерлер арқылы ашылған. Алдияр мен Аяған – ұлттық мүдде жолында күрескен типтік образдар.

Баққожа Мұқай «Өмірзая» романы үшін 2000 жылы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығын иеленді. Жанр тұрғысынан бұл шығарма қара сөзбен жазылған саяси-тарихи романға жатады.

Зерделі ой

Соңғы жылдары мен оқыған қазақ романдарының ішінен ең алдымен, маған ой салып, жүрегімді тебіrentкен Баққожа Мұқайдың «Өмірзаясын» атар едім. Бұл роман көш құлаш мақала жазуға негіз бола алады. Бірер ауыз сөзбен қысқа қайырсақ, бұл – тынысы кең, идеялық жүгі ауыр, шым-шытырық оқиғаға құрылған, болмыс-бітімі жан-жақты, заман ағысын, ұлттық тарихтың жауапты кезеңін терең бажайлап, баяндайтын, кім-кімді де ойсыз қалдырмайтын сүбелі, соны туынды.

Герольд Бельгер

Пікірлесейік

1. Романның сюжеті қалай құрылған? 36-беттегі М.Мағауиннің сөзіне қосыласың ба? Романды оқығанда қандай сезімде болдың?
2. Романның жанрлық ерекшелігі неде?
3. Кенесары хан туралы көркем шығарма жазған тағы қандай қаламгерлерді білесің?

Себепін анықта

1. Не себепті шығарма «Өмірзая» деп аталған?
2. Роман неліктен тарихи және көркемдігі жағынан құнды шығарманың бірі болып есептеледі?
3. Автордың екі тарихшы ғалымның тағдырын аянышты етіп суреттеуінің себебі неде болуы мүмкін?

Тобыңда талдап көр

1. Шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көрінісін салыстыра талқылап, «Топпен жазу» әдісі бойынша эссе жазып, қорытыңдар.
2. Топқа бөлініп, «Ромбтық жіктелім» тәсілімен шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдаңдар.
3. «Тыңдайтын үшбұрыштар» әдісімен үш адамнан (спикер, сұхбат алушы, хатшы) тұратын шағын топтарда жұмыс істедер. Спикер мұғалімнің нұсқаулығы бойынша шығарманың тарихи және көркемдік құндылығы туралы өз ойымен бөліседі. Сұхбат алушы мұқият тыңдайды және егжей-тегжейін анықтау үшін сұрақтар қояды. Хатшы оларды бақылайды және спикерге де, сұхбат алушыға да кері байланыс береді.

Дәптеріңе жаз

Әр кейіпкердің монологінен образды ашатын ойларды теріп, кейіпкерлер жүйесін жинақтап, тура және жанама мінездеулерді жіктеп жаз.

Кейіпкер	Тура мінездеу	Жанама мінездеу

Түйінде

Шығарманың негізгі идеясымен байланыстыра отырып, автор бейнесін айқында. Қандай жаңа мәлімет білдің? Ойыңды романнан үзінділер, дәйексөздер келтіру арқылы нақты дәлелдермен түйінде.

Қалай ойлайсың?

Автор не себепті профессордың ұлының атын Сыздық деп алған? Оның тағдыры неге маскүнемдікпен байланысты болды деп ойлайсың? Жазушы символикалық түрде нені ишаралап отыр?

1. <https://elarna.kz/kz/ojylymdar/item/2276-mirzaya> сайтынан «Өмірзая» спектаклін көріп, кейіпкерлердің сомдалуына баға бер.

2. Романды Ш.Айтматовтың «Қош бол, Гүлсары!» повесімен салыстырып, екі шығарма туралы рецензия жаз.
3. CD-дегі №1 қосымшаны үлгі ретінде пайдаланып, презентация жаса.

Білгенге маржан

Күрескерлік сарын, рухани сабақтастық бір шығармадан бір шығармаға көшкен сайын үзілмей үндесіп, жалғасып жатады. «Өмірзая» романындағы Аяған бейнесі арқылы жиырмасыншы ғасырдағы қазақ халқының басынан өткен ұлттық трагедия суреткерлік шеберлікпен көрініс тапқан. Тұяғынан қан сорғалаған жыртқыш, зымиян қоғамның отаршылдық сұрқия саясатының астарын батыл әшкерелейді. Аяғанның басынан өткен оқиғаларды суреттей отырып, сол кездегі қоғамдық ортаны, тағдыры тәлкекке түскен ұлт қасіретін, халықтың аянышты жағдайын жайып салады.

Аяғанның қасіреті – ұлт қасіреті. Лажсыздық, басыңды тауға ұрсаң да, түк шығара алмайтын шарасыздық ұлт басына түскен ауыр бұғаудың бұлжытпас, мойын бұрғызбас салмағынан еді. Сол зілмауыр бұғауды сілкіп тастай алмай, кешегі Алаш арыстары да мынау жарық жалғанның есігін соңғы рет ышқына бір теуіп, жан қиып кете барған болатын. Аяған да сол кепті киіп, фәни дүние қорлығына еріксіз мойынсұнып, бақилыққа аттанады. Міне, «Өмірзая» романы – кеше ғана басымыздан өткен күрделі өмірдің айнасы. Романды оқу үстінде сол Аяған ғұмыр кешкен қоғамда өзің де бірге жүргенінді сезінгенде жаның түршігеді. Ойға қаласың, өзіңе-өзің сұрақ қоясың. Жазушы оқырманын толғандырғанда ғана, ой салғанда ғана өз мақсатына жетеді. Бұл тұрғыдан алғанда, Баққожа – өз мақсатына да, мұратына да жеткен жазушы. Өйткені Баққожа – өз заманының жазушысы. Қаламгердің ең үлкен бақыты да сонда. Артында өлмес мұрасы барда, қалың ел, өсер ұрпақ барда Баққожаның есігі мәңгі жабылмайды. Ол халқымен бірге жасай береді. Баққожадай асыл ердің рухы қашанда көптің жүрегінде, көңілдің төрінде, өмірдің өрінде!

Несіпбек Айтұлы

Әдебиет теориясы

Сюжет (франц. *sujet* – зат) – көркем шығарманың мазмұнын ашып, мазмұнды пішінге көшірудің негізгі түрі, жолы және тәсілі. Сюжет тек оқиғалы шығармаларда ғана қолданылады.

Тартыс (лат. *conflictus* – қақтығыс, айқас, талас) – өмірдегі қайшылықтардың өнердегі көрінісі.

Қолданып көр

«Сюжет», «тартыс» ұғымдарына романнан мысалдар келтір.

Эксперименттік тапсырма

1. Тоталитарлық дәуірді бастан кешкен адамдардан сұхбат алып, репортаж жасап, әлеуметтік желіде жарияла. «Тұжырымдамалық кестеге» сол заманның бейнесін түсір.

Проблема	Қандай мәселе?
Орны	Қайда?
Себебі	Не себепті?
Адамдар	Кімдер?
Шешу жолдары	Қалай ойлайсың?

2. Тәуелсіздік алғаннан бері Кенесары туралы жарияланған материалдарды зерттеп, жанры бойынша топтастыр.

Міне, қызық!

Баққожа Мұқай романын жазу барысында шығарма сюжетіне қажетті мазмұнды шынайы көрсету үшін аурухана, жындыханаға, тіпті түрмеге барып, мамандармен жиі кеңескен екен.

Кейбір зерттеушілер шығарма атауын «Өмірзая» жұлдызымен байланыстырады. Ол өзге жұлдыздардан бұрын туып, бұрын сөнетін, айдың жанынан көрінетін жұлдыз екен.

Кітап – асыл қазына

Мұқай Б. Өмірзая: Роман. – Алматы: Жалын, 1998.

Ерболат Әбікенұлы – екі-үш әңгімесімен-ақ жастар әдебиетіндегі өз орнын айқындап үлгерген жазушы. Оның қаламгерлік қуатын танытар туындылары – «Пәтер іздеп жүр едік», «Министр», «Желтоқсан ызғары».

Нұрбол Құдайбергенов

ЕРБОЛАТ ӘБІКЕНҰЛЫ

Ерболат Әбікенұлы
(1980 жылы туған)

Жазушы қай өңірде туып-өсті?

Ерболат Әбікенұлы Қытай Халық Республикасының Шыңжаң-ұйғыр автономиясындағы Санжы қаласына қарасты Мөргу ауылында дүниеге келген. Осы ауылда 1990 жылы Мөргу ауылдық сегіз жылдық мектептің табалдырығынан аттап, аталмыш мектепті 1998 жылы бітірді, 2001 жылы Санжы қалалық №3 орта мектебінің қазақ бөлімін тамамдады.

Ерболат Әбікенұлы елге қашан келді?

2002 жылы Қазақстанға келген қаламгер, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың филология факультетіне түсіп, оны 2007 жылы бітіріп шығады. Балаларға арналған «Бірінші байлық», «Алтынбұтақ» ертегі кітапшаларының, «Кіші ғылыми қызметкер», «Елу теңге», «Ақын», «Күйеу бала», «Ауыл әкімі», «Пәтер іздеп жүр едік» т.б. әңгімелерінің, студенттерге арналған шетелдегі қазақтардың рухани тұтастығы мен өзара әдеби сабақтастығы туралы мәлімет беретін «Шетел қазақтарының әдебиеттануы» атты ғылыми монографияның авторы. Көркем прозада «Министр», «Жас толқын» сериясымен «Желтоқсан ызғары» атты әңгіме жинақтары жарық көрген.

Қаламгер шығармаларының тақырыбы қандай?

Қаламгер қоғамдағы түрлі мәселені қалт жібермей, қаламына арқау етеді. Ол шығарма жазуда турашылдығымен, шыншылдығымен, табиғилығымен ерекшеленеді.

Зерделі ой

Ерболат батыл жазады. Өмірдің қалтарыс құбылыстарын «қойма ақтарғандай ақтарып» (М.Ә.) жазу дарыған, қазіргі дәнемеге селт етпейтін жартылай жансыз механизмге айналған, кеудесіндегі жүрегі бөтен пиғылмен ғана тыным таппай тулайтын пенде шіркінді біртүрлі шамына тиіп, қолайсыз күйге түсіретін әсер туғыза алатын сиқыры бар.

Қанипаш Мәдібай

Мәселен, жас жазушының «Министр» атты әңгімесі ащы сарказмға құрылған. Жоғарыдан келетін комиссия, ұрандаған тексерістер қай қоғамда да тақырып болып келе жатыр. Мұнда басшының алдында құрдай жорғалаушылық, көзбояушылық, мәймөңкелік, жағымпаздық сияқты теріс қасиеттер айқын көрінеді. Әңгімеде жең ұшынан жалғасқысы келген кейіпкерлердің психологиялық портреті толық ашылған.

«Желтоқсан ызғары» кітабының аңдатпасында былай жазылыпты: «Ерболат Әбікенұлының кейіпкерлері – адам. Адам болғанда да зиялы қауым. Қаузаған тақырыбы – өмір. Өмір болғанда да қаланың қайнаған ортасы. Шығармалары бастан-аяқ юморға, сарказмға, иронияға құрылған. Тіпті кейде сатираның элементтерін де көптеп кездестіресің. Удай ащы, көркем де өткір тіл, дәлдікке құрылған сөйлем, лиризм мен сатираның, психология мен натурализмнің ұштасуы бейне жаңалық іспетті». Бұл шығарма расында да өткір шындығымен оқырман жанын қарып өтеді. Сол оқиғадағы ауыр жайттар қазқалпында, ашық, дәл суреттеледі.

Зерделі ой

Ерболат Әбікенұлының әңгімелер жинағындағы «Жұмыртқа», «Күйеу бала» сияқты әңгімелері жас жазушының шеберлігін айқындай түседі. Бұл әңгімелер оқырманды әлдебір нәзік сезімдерге, жаңа әсерлерге жетелеп, азаматтық қасиеттерді, адамгершілік пен мейірімді дәріптейді. Бір әңгімесін оқып, өзіңізді-өзіңіз қайрап, намысыңызды оятсаңыз, енді бір әңгімесінде кейіпкерімен қоса ашуға еріп, ызаға бұлығасыз, келесі бір әңгімесін оқып, көзіңізден жас аққанша рахаттанып бір күлесіз. Өйтсеңіз, демек, бұл шығармалардың сізге әсер еткені. Көркем шығармаға қойылатын негізгі талаптардың бірі де осы.

Саят Қамшыгер

Пікірлесейік

1. Е.Әбікенұлының шығармалары туралы пікірің қандай?
2. Оның шығармаларының ерекшелігі неде?
3. Жазушының шығармашылығы қалай бағаланып жүр?

Себебін анықта

1. Ерболат Әбікенұлының шығармалары неге ащы сарказмға құрылған дейміз?
2. Не себепті жазушы шығармаларындағы түйткіл мәселелер барлық қоғамда дерлік кездеседі?

Тобыңда талдап көр

Қаламгердің оқырманның сүйіспеншілігіне бөленген екі шығармасын оқып, «Зерде» тәсілі бойынша талдаңдар.

Білім	Тақырып бойынша алған ақпараттарым
Эмоция	Менің көңіл күйім
Баға	Автордың шығармашылығына берген бағам
Сын	Автор шығармаларының мен үшін маңызды жағы
Идея	Оқырман ретінде автор шығармаларын насихаттауға ұсынатын идеям

Дәптеріңе жаз

Жазушының өмірі мен шығармашылығын қамтып, тірек сызба құрастыр.

Түйінде

Е.Әбікенұлы туралы болжам жасап, кестені толтыр.

Болжам	Жаңа ақпарат

Қалай ойлайсың?

Автор шығармаларында ғаламдық мәселелерді қозғайтын тақырыптар бар ма?

Үйде орында

Жазушы туралы ақпаратпен ассоциативті жағынан байланысқан не ұсынылатын деректерді графикалық нысандар, көрнекі көрсетілімдер арқылы ойластырып, инфографика ретінде ұсын.

Білгенге маржан

Ғұмыры ұзақ болатын дүниенің формуласын жазушының бәрі білгісі келер еді. Бірақ ол тылсымды таңдаулылар ғана ашатын болуы керек. Е.Әбікенұлы әдебиеттің «сыр сандығын» ашуға жақындап қалғандай.

Қаламгердің мұратын әртүрлі түсіндіруге болады. Соның бірі – замандас пен заман бейнесін ашу. «Кімбіз? Қайда бара жатырмыз? Кім кінәлі?» деген сияқты сұрақтарға жауап беру. Бір заман туралы толғап отырып, әр заман, бір адам туралы айтып отырып, бар адам туралы айту.

Кешегі «Өлі жандар» мен «Ревизор» неге мәңгілік? «Футлярдағы адам» мен «Хамелеон» неге өлмейді? Өйткені екі классик жазып кеткен орыс қоғамындағы кемшіліктер кез келген халыққа таныс. Таныс болатыны, бірде-бір ұлт құрған мемлекетте, бірде-бір тарихи кезеңде мінсіз, адамгершілікті формация болған емес. Болмайды да. Кез келген жерде, кез келген уақытта билік кісі болмысын бүлдіреді. Билікке құл болған адамзат ілкідегі абыройлы, намысты ер қалпына жағымпаз, жасық, сорлы кейіпке түседі. Ондай жағдайда жазушыға не істемек керек? Чехов та, Гоголь да қоғамының көзін ашты. Өзіне сырттан қараған орыс адамы «Бұлай өмір сүруге болмайды» деп дүр сілкінді.

Е.Әбікенұлы да о баста программалық сұрақтарға жауап берем деп ойламаған сияқты. Бірақ орайы түсіп, сол сұрақтың кемінде біріне жауап табылған. Мысалы, «Біз кіміз?»...

Ерболаттікі – бос мақтан, құрғақ пафос емес, қазіргі қазақтың аяусыз, шынайы портреті. Оның қалам сілтесін сабырлы ирония ма, ащы мысқыл ма, уытты сатира ма, сыни реализм бе, қалай атайсыз, маңызды емес. Маңыздысы – оның қаламының көлеңкесінде қазіргі қоғам, әлеуметтік және моральдық проблемалар туралы қасиретті ойлар тұр. Оны оқып отырып әрі күлкің келеді, әрі жылағың келеді. Ал ең текті юмор – біздіңше, жаныңды қозғай алатын юмор.

Әсия Бағдәулетқызы

Міне, қызық!

Ерболат Әбікенұлы ең алғашқы әңгімесін жетінші сыныпта жазған. Оны мұғалімдер мектепаралық жарыстарға қатыстыру үшін тапсырыспен жаздыртқан. Ал өзі болашақта жазушы емес, әнші болуды армандаған екен. Алайда құжаттары дұрыс болмағандықтан, консерваторияға түсе алмайды.

Кітап – асыл қазына

Желтоқсан ызғары: Проза / Ерболат Әбікенұлы. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2015.

«Пәтер іздеп жүр едік» әңгімесі

Әдебиет – өмірдің үзіліп түскен бір бөлшегі.

Демек, өмір бар жерде – әдебиет бар.

Қай қоғамда да тақырып таусылған емес.

Ерболат Әбікенұлы

Сатирик жазушы Ерболат Әбікенұлының студент кезінде жазған «Пәтер іздеп жүр едік» әңгімесі – шағын да болса, әдебиет қауымын елең еткізген шығарманың бірі. Мұнда еліміздегі, әсіресе, жастардың басындағы әлеуметтік мәселелердің маңыздысы – баспана мәселесі сөз болады. Табанынан тозып, пәтер іздеу машақатын шынайы сипаттайды, Алматы қаласындағы пәтер

іздеушілердің ұзақ жыл орны болған «жетім бұрыш» туралы да келтіреді: «Алматыны алты айналып, жетім бұрышты жеті айналғанда өкшем опырылып түсті. Енді маймақ жүріске бастым, аяғым ауырды деп келіншегім отыра кетті».

Пәтер іздеушілер

Жағдайды көзімізге дәл елестету үшін диалогпен береді, құлағымызға пәтер үшін жанталасқан жандардың дауыстары келеді:

«Құмырсақаның илеуінше қайнаған жетім бұрыштан бізге лайық пәтер табылмады. Табылмады емес, табылды-ау, әкесінің құнын сұрайды, тіпті делдал саған қарайтын емес, сөйлесу үшін де кезекке тұрады екенсің.

- Пәтер бар ма, апай?
- Бір қыз керек.
- Пәтер бар ма, ағай?
- Бір жігіт керек.
- Апа, пәтер керек еді.
- Екі қыз керек.
- Келіншегім екеуміз тұрсақ бола ма?
- Болмайды, келіншегіңнің қасына бір қыз қос та, өзің басқасын жалда.
- Пәтер керек еді.
- Жас отау керек.
- Біз жас отауымыз, – қуанып кетіппін, дауысым шәңк етіп шықты.
- Онда естіп ал, елу мың теңгеден, жүз елу мың теңге үш айдың ақшасын алдын ала тапсырасың.

- Бөліп тапсырса ше?
- Онда барыңдар ары».

Автор осы шығармасының жазылу тарихы туралы былай дейді: «Студент кезімде барахолкадағы (Алматыдағы киім-кешек базары *ред.*) бір достарымның жалдамалы пәтеріне бардым. Іші – ит байласа, тұрғысыз. Ішке еніп, тақтайдан құрастырып жасаған, төсексымаққа отыра бергенімде қожайын әйел (өзге ұлт өкілі) кіріп, менің келгеніме бола реніш білдірді. Аналар жүз теңге беріп еді, жайына кетті. Дәл сол кез ойыма әлгі әңгіменің сюжеті келді. ...Екі-үш күннен соң, өзім тұратын ҚазҰУ-дың 17-жатақханасындағы бөлмемде тыныштықты пайдаланып, екі сағатта қағазға түсірдім. Екі жігіттің орнын жас жұбайларға алмастырдым да, бірінші жақпен баяндадым. Елдер «Өз басыңнан өткен бе?» – деп сұрай берген соң, кейінгілерді үшінші жақпен жазуға тырыстым».

Осындай баспана деп атауға ауыз бармайтын «пәтерсымақта» жас отбасы неше түрлі ит қорлықты көреді, кейіпкер жігіт қайнағасының алдында масқара болады.

«Ел ауылдан туысым келетін болды деп қуанса, мен бұл күндері туысым келетін болды деп қорқатын болдым. Әуел десеңіз, дәл мынандай кезде әкем мен шешемнің келуін де қаламайтын едім. Бұл – менің жалғыз қорқынышым. Қайнағам келсе – қайттім, ойбай, ұят болды-ау! Қайсы төсекке жатқызам деп сары уайымға салындым. Телефонмен сөйлескенде «әдірісін айтқан соң, өзім тауып барамын» деген еді. Бір күні кеште ойламаған жерден жаңбырлатып жетіп келмесі бар ма, лашығымызды көріп, шошып кетті. Есіктен төрге дейін көзі шарасынан шыға жаздап, үрейлене көз жүгіртті».

Жазушы жас жұбайлардың әлеуметтік мәселені шеше алмай, шаңырақтары күйреп жататын себептерінің бірі баспана қиындығы екенін де аңғартады. «Мен қолмен ұстап, көзбен көруге болмайтын, өмірімде тап болмаған тылсым бір бақытсыздық күй кешудемін. Қайнағам тұнжырап, келіншегім жылап отыр, оған жаным ашыды. Ай мен күндей жарқыраған сұлу келіншек, ешкімнің қолы жетпеген, менің ғана қолым жеткен сұлу келіншек, үріп ауызға салардай аппақ сұлу келіншек көз алдымда жылап отыр. Мен оны жылату үшін алып па едім?! Оның көз жасы менің жүрегіме, жүрегімнің ішіндегі өзекке тамшылап жатқандай». Осы жайтқа байланысты Әбікенұлының шығармашылығын зерттеп жүрген Әсия Бағдәулетқызы осы мәселенің ауруы тым тереңде жатқанын айтады: «Пәтер іздеп жүр едік...» бір қарағанда, көп қазақтың басындағы жағдай ғой. Таңғалатын, таңсық ештеңесі жоқ. Бірақ Ерболаттың жазуында сіз тұрмысының қиюы қашқан қазақты ғана көрмейсіз. Сіз сол тұрпайы тұрмыстың азаматтың азамат басын қалай итше тепкілеп, қорлайтынын көресіз».

Шығарма көлемі шағын болғанымен, айтатын ойы салмақты, күрделі: оқырман сезіміне дәл тиер сөздерді, сөйлемдерді қолданады: «Жау жағадан алғанда, бөрі етектен алып», сол сәт дастарқанның екі шетінен екі тарақан пайда болды да, қарама-қарсы жорғалай жөнелді. Келіншегім шөгіп барады. Тарақан құдды соғыс майданына жекпе-жекке шыққан қас батырдай екпіндеп келді де, бір-біріне тұмсық түйістірді. Бір-біріне айбар шекті. ...Қайнағам теріс қарады. Әйелім бетін басты. Мен күйіп-жанып бара жаттым. Тамағым кеберси берді, құрт малтап отыр едім, сол құрт өңешіме тығылып қалғандай, сөйлесем, дыбысым шықпайтындай сезілді».

Жазушының тілі – әдебиетке Хемингуэй енгізген «телеграфтық стиль»: айтайын деген ойын қысқа да нұсқа, нақты, шебер жеткізеді.

Зерделі ой

Ерболат әңгімелерінің бір ерекшелігі сол, мұнда драматизм бар. Тұнып тұрған көркемдік компоненттерден гөрі толып жатқан қимыл-қозғалыс басым. Құбылысты, белгілі бір күй-қалыпты қаз-қалпында беруге ұста. Әрбір детальдің ішкі сырына үңіліп, ақтарыстырып ашуды мақсат етпейтін сияқты.

Нұрбол Құдайбергенов

Пікірлесейік

1. Ерболат Әбікенұлының шығармаларының тақырыбы қандай?
2. Елімізде баспана мәселесін шешу үшін қандай шаралар қолға алынып жатыр?

Себебін анықта

1. Не себепті автор пәтер жайын әңгімесіне арқау еткен?
2. Неліктен пәтер, баспана жағдайы үлкен қалаларда өзекті мәселе болып қалып отыр?

Тобыңда талдап көр

1. Әңгімеде көтерілген мәселені қазіргі өмірмен байланыстырып, ұлттық мүдде тұрғысынан ашып талдаңдар.
2. Шығармадағы 3–4 сөз бен сөз тіркестерін қолданып, кейіпкерлердің бейнесін жасаңдар және оларды қазіргі кездегі қоғамдағы адамдармен салыстырыңдар. Кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсетіңдер.
3. «Ашық микрофон» әдісі бойынша жазушының адамдардың әлеуметтік-психологиялық бейнесін беру шеберлігі туралы ойларыңды ашық айтып, талқылаңдар. Қаламгердің басқа да шығармаларынан оған мысалдар келтіріңдер.
4. Әңгіме мазмұны бойынша «Үш түрлі күнделік» толтырыңдар. Жұмыс нәтижесін топта талдаңдар.

Шығармадағы ерекше әсер еткен, ой салған үзінді немесе дәйексөз	Бұл үзіндіні не дәйексөзді таңдауға қандай себеп болды? Осыған байланысты қандай сұрақтар туындады?	«Мұғалімге хат» – сұрақтар

Дәптеріңе жаз

1. Баспана, үй туралы мақал-мәтелдерді жазып, олардың мағынасын шығармамен байланыстыра отырып түсіндір.
2. Осы сатиралық әңгімені 10-сыныпта оқыған «Шашты» әңгімесімен салыстырып, жанрлық ерекшелігі туралы жаз.

Түйінде

1. Шығарманың негізгі идеясын анықтап, әңгімеге әдеби сын жаз.
2. «Құнды ой» стратегиясы бойынша шығарманың көркемдік-эстетикалық маңыздылығы туралы 7 сөйлемнен тұратын құнды ой айт.

Қалай ойлайсың?

1. Әңгіменің «Үйлену оңай, үй болу қиын» деген мақалға қатысы бар ма? «Кәсіпкерлік және бизнес негіздері» пәнінен алған біліміңе сүйеніп, кейіпкерлерге қандай кеңес берер едің?
2. Басты кейіпкерді мойымауға шақырып, ақыл-кеңес берер болсаң, қандай сөздер мен мақал-мәтелдер қолданар едің?

Үйде орында

1. Шығармадағы көркемдегіш құралдар мен айшықтау амалдарының қызметін талдай отырып, автор стилін анықтап, мақала жаз.
2. «Талқылау бұрышы» әдісі арқылы берілген суреттің тақырыбы мен идеясын анықта. Қандай болжам жасадың?

3. <https://kitap.kz> сайтынан Ә.Несиннің «Майшабақ пен танакөз» деген туындысын оқып, «Пәтер іздеп жүр едік» әңгімесімен салыстыр. Екі шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жаса. Шығармалардың жанрлық ерекшелігін түсіндіре отырып, ортақ құндылықтар үндестігін және сатираның қоғамдағы маңызы туралы жаз.

Білгенге маржан

Талғампаз оқырман ретінде Мұхтар Әуезовтің әңгімелері мен Бейімбет Майлинді ең оқылымды шығармалардың қатарына жатқызар едім. Менің кемшілігім – Майлинмен кеш танысқаным. Қатарластарымның көбі Бейімбетті жиі айтатын. Бейімбетті жастықпен, албырттықпен оқудың қажеті шамалы. Адам ес тоқтатып, ақылы кіргеннен кейін ғана Бейімбетке баруы керек. Өйткені Бейімбет жалаң сатира емес. Бұл – ащы сарказмға, уытты қалжыңға құрылған өмірдің шындығы. Мұхтар Мағауин, Әбіш Кекілбаев, Тынымбай Нұрмағамбетовтың әлемдік классикалық шығармалармен салыстыра алатын көркем дүниелері бар. Мәселен, Әбіш Кекілбаевтың «Ханша Дария хикаясын» ерекше атар едім. Мұхтар Мағауиннің көпшілік «Аласапыран» мен «Жармағын» жиі атайды. Керісінше, «Архив құпиясы», «Қара қыз» бен «Шақан-Шерісінің» жөні бөлек. Тынымбайдың «Мешкейін» көбірек атап жатады. Оның ең мықты дүниесі – «Шашубай» мен «Бөрібайдың тымағын ит алып қашқан қысы» ерекше.

Ерболат Әбікенұлы

Әдебиет теориясы

Диалог – әдеби шығармаларда екі кейіпкердің немесе бірнеше адамның сөйлесуі, яғни оларды сөйлету арқылы шығарма мазмұнын ашу тәсілі. Монологтен айырмашылығы онда тыңдау механизмдері қатар жүреді.

Қолданып көр

Әңгімедегі диалогтерді оқып, оларды төлеу сөздерге айналдыр. Өсері қандай болды? Диалогтің қызметін толық атқара алды ма? Жауабыңды түсіндір.

Эксперименттік тапсырма

Интернеттен француз жазушысы Поль лу Сулицердің «Зеленый король» кітабын оқып, «Пәтер іздеп жүр едік» әңгімесімен салыстыр. «Креативті жазу» әдісі бойынша әңгімені өз ойыңмен позитивті түрде аяқта. Басқа да кейіпкерлерді қосуға болады. Жанрын өзің таңда.

Міне, қызық!

Ерболат Әбікенұлы бұрын әлеуметтік тақырыпта көбірек жазса, енді адамның ішкі дүниесіне көбірек үңіліп, психологиясын ақтарғысы келеді екен.

Кітап – асыл қазына

Министр. Әңгімелер жинағы / Ерболат Әбікенұлы. – Алматы: Таңбалы, 2014.

«ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ» БӨЛІМІ БОЙЫНША ЖИЫНТЫҚ БАҒАЛАУ ТАПСЫРМАЛАРЫНЫҢ ҮЛГІЛЕРІ

1. Тест тапсырмаларын орында.

Б.Мұқайдың драмалық шығармалары:

- A) «Өмірзая»
- B) «Өмір арнасы»
- C) «Ерулік»
- D) «Аққу сазы»
- E) «Иірім»
- F) «Мазасыз маусым»
- G) «Заманақыр»

Баққожа Мұқайдың «Сергелдең болған серілер», «Өзгенің өмірі үшін», «Дүние кезек» шығармаларының жанры:

- A) Новелла
- B) Поэзия
- C) Драма
- D) Эссе
- E) Очерк

Баққожа Мұқайдың «Өмірзая» романының тақырыбы:

- A) Тарихи
- B) Биографиялық
- C) Сыни
- D) Әдеби
- E) Публицистикалық

«Өмірзая» романы кейіпкерлерінің жалаға ұшырау себебі:

- A) Абылай хан туралы жазғандықтан
- B) Әбілқайыр хан туралы жазғандықтан
- C) Жәңгір хан туралы жазғандықтан
- D) Кенесары хан туралы жазғандықтан
- E) Бөкей хан туралы жазғандықтан

«Өмірзая» романында көрсетілген жағдай:

- A) Ұлы Отан соғысы
- B) Кеңес үкіметін орнату
- C) Ұлт-азаттық көтеріліс
- D) Тоталитарлық жүйе
- E) Тәуелсіздік

Е.Әбікенұлының шығармалары:

- A) «Елу теңге»
- B) «Желтоқсан желі»
- C) «Ақын»

- D) «Министр»
- E) «Тәуекел той»
- F) «Өкініш»
- G) «Желтоқсан ызғары»

«Пәтер іздеп жүр едік» әңгімесінде кездесетін жәндіктің аты:

- A) Шыбын
- B) Маса
- C) Шіркей
- D) Тарақан
- E) Қандала

Ерболат Әбікенұлы әдебиетте дамытуға атсалысып келе жатқан сала:

- A) Поэзия
- B) Пьеса
- C) Ертегі
- D) Публицистика
- E) Сатира

Ерболат Әбікенұлы шығармаларының негізгі тақырыбы:

- A) Әлеуметтік
- B) Шетелдегі қазақтар мәселесі
- C) Тарихи
- D) Достық
- E) Махаббат

2. Бөлімдегі шығармалардың ұқсастығы мен ерекшелігін дәлелдеп, түйінде.
3. «Заман шындығы» деген тақырыпта Б.Мұқай, Е.Әбікенұлы шығармашылықтарын қамтып, презентация жаса.

Халықаралық зерттеулер форматындағы тапсырма үлгілері

Мәтінді оқып, сұрақтарға жауап бер. Аристотельдің: «Маған достық та, шындық та қымбат. Дегенмен әрқашан шындықты бірінші орынға қоямын» және Шерхан Мұртазаның: «Шындық – ащы хәм ажарсыз» пікірлерін пайдаланып, мәтінді талда.

Шындық – шынайы, шын бар болмыс, нақты бар және дамитын нәрсе, өзінің мәні мен заңдылығын өз ішінде қамтиды. Философиялық терминологияда шындық жалғанға да, жай мүмкіндікке де қарама-қарсы қойылады.

Шындық – 1) табиғи және қоғамдық-тарихи құбылыстар жиынтығының нақтылы дамуындағы объективтік реалдылық; 2) шынайылық, дұрыстық, ақиқат.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі

1. Мәтін қандай үлгіде жазылған?

- A) Естелік
- B) Хат
- C) Анықтама
- D) Өлең
- E) Өсиет

2. Мына сөйлемдердің қайсысы жоғарыда берілген мәтіннің мәнін ашпайды?

- A) Су жоқ жерде өмір жоқ, ол – ақиқат
- B) Шындық – көп, ақиқат – жалқы
- C) Ақиқат сөз – ащы сөз
- D) Шындық – ақиқатты түсіндіруші
- E) Ақиқат жеңер жалғанды

3. Мәтінде айтылмаған сөзді белгіле:

- A) Реалдылық
- B) Шынайылық
- C) Имандылық
- D) Дұрыстық
- E) Ақиқат

Тапсырмаларды орында.

1. Т.Рысқұлов И.В.Сталинге: «Шындық шірімейді. Шындықтың бетін қанша бүркемелегенмен, бүркеніштің әр жағынан сәуле шашырап тұрады. Шын тарих та осындай. Шын таразы – тарих» деген («Бесеудің хаты» драмасынан).
Не себепті? Дәлелде.

2. «Өмірзая» сөзінің түсіндірме сөздікте берілген мағынасы:

- 1) таңға жақын көрініп, ағып түсетін жұлдыз.
- 2) кеспелтек шоқпар.

Осы екі түрлі мағынаны «Өмірзая» романымен байланыстыр.

3. Мәтінді оқып, сұраққа жауап бер.

Модернизм (франц. *moderne* – жаңа, қазіргі заманғы) – ХХ ғасырдың 20-жылдары пайда болған адамдардың рухани дағдарысын бейнелеуге негізделген көркемдік-эстетикалық жүйе. Модернизмнің төменгі шегі реалистік мәдениет болса, жоғарғы шегі 1950 жылдары пайда болған постмодернизм болып саналады.

Әдебиеттегі постмодернистік құбылыстың қоғамға пайдасы бар ма? Пікіріңді дәлелде.

III БӨЛІМ

ҒАСЫРЛЫҚ ТУЫНДЫ

«Абай жолы» эпопеясы арқылы қазіргі қазақ прозасы күллі дүниежүзі әдеби классиканың шырқау шыңына шықты. Бұл да аз, әлемнің басқа елдерінде де оған тең келетін шығарма табу қиын. Бұл, менің ойымша, ХХ ғасырдағы ең үздік шығармалардың бірі.

Луи Арагон

Бұл тамаша эпопея бізге тұтас бір әлемді сыйға тартты, табиғаттың, тұрмыстың небір ғажайып картиналарымен, адам құштарлықтарын сипаттауымен бізді іңкәр етті.

Николай Тихонов

Мұхтар Әуезов – сарқылмайтын, бітпейтін, жасарып, жаңғыратын, өмірдің өзіндей, жапырағы мәңгі жап-жасыл, жалғаса беретін құбылыс.

Рымғали Нұрғалиев

МҰХТАР ӘУЕЗОВ

Мұхтар Әуезов
(1897–1961)

Жазушы қай өңірде туып-өскен? Қандай отбасынан шыққан?

Мұхтар Әуезов Шығыс Қазақстан облысы (бұрынғы Семей облысы) Абай ауданының Қасқабұлақ-Берілі аулында 1897 жылы туған.

Мұхтардың атасының есімі – Әуезхан. Ағайындары Әуез деп атап кетіпті. Әуезден Мұхтардың әкесі Омархан туады. Ал жазушының әжесі – Дінәсіл бес ұлдың ішінде жалғыз қыз болып еркелеп өскен – Ақтайлақ бидің немересі. Найманның қаракерей тегінен тарайтын бір тайпадан «он жеті ақын шыққан» сыбан руынан шыққан. «Абай жолы» романында Барлас деген атпен берілген ақын Дулат Бабатайұлы Абай ауырғанда көңілін аулап, қасында бір ай жайдан-жай қонақ боп жатпаған. Ол – Құнанбай ауылына сыйлы Дінәсілдің туысы.

Әуездің екінші әйелі Сақыштан туған – Ахмет Әуезов «Бала Мұхтар» (1967 ж.), «Жас Мұхтар» (1977 ж.) атты естелік-кітапшалары арқылы жұртшылыққа жақсы таныс.

Мұхтар қай жерде білім алды?

Мұхтар атасы Әуезден арабша хат таныды. Бұл туралы жазушы «Менің өмірбаянымда»: «Атамыз бізді өзінше оқытатын. Бұл оның өзіне оңайырақ соққан шығар... Ал аздап қара таныған соң өлеңнің бірінен соң бірін жаттадым. Өлеңдер біртүрлі ұзақ, түсініксіз. Ара-арасында Фошкин, Лермонтып, Крылоп, Татьяна мен Анегин тәрізді бұрын құлақ естімеген, оқшау өзгеше есімдер естіліп қалады. Молдаға ұқсап, атамыз бізге таң атқаннан күн батқанға дейін кітаптан бас алғызбайтын», – деп жазады. Осы келтірілген мысалдардан Әуез атасының хат танығаннан кейін оқушыларына тек қана Абай шығармаларын жаттатқанын байқауға болады.

Абайдың бүкіл қарасөздері мен өлеңдерін ғана емес, Пушкин, Лермонтов, Крыловтан аударған тәржімелеріне дейін бес жасынан жаттап өскен М.Әуезовтің абайтанушы болуына бірден-бір ықпал жасаған адам – ең алдымен Әуез атасы екенінде дау жоқ. Ауылы аралас, қойы қоралас құдандалы адамдар болғандықтан,

Дінәсіл әжесі сыбаға апарған кезде Мұхтар да ілесіп барады екен. Бірде әжесіне «Үйге қайтайық» деп қыңқылдай бастағанда Абайдың «Қой, қарағым, жылама» деген дауысы мен байсалды көзқарасы жазушының мәңгі-бақи есінде қалып қояды. Бұл туралы Зейнолла Қабдолов «Менің Әуезовім» деген роман-эссесінде былай деп жазады: «Мұхтар Абайдың қабырғаға ілінген суретін көріп, қатты ашуланып: «Мынау – Абай емес, Абайдың көзі емес», – деген екен».

Әуез атасынан кейін бала Мұхтардың өміріне әсер еткен екінші адам – Қасымбек. Ол – Әуездің Сақыш деген әйелінен туған бес ұлдың бірі. Жаңаша оқуды қалай бастағанын білу үшін жазушының өз сөзіне жүгінейік: «Оқуды 5–6 жасқа келген соң өзімнің үлкен әкемнен (Әуез атасын айтып отыр) оқи бастадым. Сол кісінің алдынан хат танығаннан кейін, әкеммен бір туысқан ағам Қасымбек қасына алып, Камали (Камалидин) деген хазіреттің медресесінде Семейде бір жыл (1908 ж.) мұсылманша оқытты да, артынан орысшаға берді. Орыс оқуына әуелі өзі дайындады. Содан кейін бір қыс ішінде ауылнай школдан Әбіш Қасенов деген Семей семинариясын бітіріп шыққан қазақ учителінен оқып, келесі жыл күз Семейдің «5 классный городской училищесіне» түстім. Содан әрі мектептегі оқу тәртіппен кетті».

М.Әуезов бес кластық училищеге 1912–1913 оқу жылы түсіп, 33 оқушының ішінен келесі сыныпқа үздік бағамен (грамотамен) көшірілген екі оқушының бірі болды. Соңғы курста оқып жүргенде 14 жастағы болашақ жазушы «Есімде қалған бір күн» тапсырмасына орай «Дауыл» (Ураган) атты ең алғашқы шығармасын жазды.

Алғашқы шығармаларын қашан жазды? Қай жерде қызмет істеді?

1917 жылы Жүсіпбек Аймауытұлымен бірігіп жазған «Қазақтың өзгеше мінездері» деген алғашқы мақаласы «Алаш» (Ташкент, 30 наурыз, №16) газетіне басылса, Тұрағұл Абайұлымен бірігіп жазған «Адамдық негізі – әйел» атты мақаласы «Сарыарқа» газетіне (Семей, 5 қыркүйек, №12), «Оқудағы құрбыларыма» атты мақаласы да осы газеттің 14 қыркүйектегі санына шығады.

1918 жылы Жүсіпбек Аймауытұлы екеуі Семейде «Абай» журналын шығарып, «Екеу» деген атпен мақалалар жариялай бастайды. Сондай-ақ «Алаш жастары» одағын құрып, түрлі үйірмелердің ашылуына ұйытқы болады. Әуезов 1918 жылы 5–13 мамырда Омбы қаласында өткен Жалпы қазақ жастарының құрылтайында орталық атқару комитетінің мүшесі болып сайланады.

Семинарияны бітіргеннен кейін қоғамдық-саяси жұмысқа араласа бастаған. 1920 жылы Семей губревкомының (губерниялық революциялық комитет) жанынан ашылған қазақ бөлімінің меңгерушісі және «Қазақ тілі» газетінің ресми шығарушысы болады. 1920 жылы «Ес-аймақ» деген мәдени-ағарту қоғамын құрады, жазушының «Еңлік-Кебек», «Ел ағасы», «Бәйбіше-тоқал» пьесаларын осы қоғам мүшелері сахналайды.

1930 жылы Әуезов «қазақ ұлтшылдарының астыртын ұйымының мүшесі, ұлтшыл, байшыл» деген айыппен Ташкентте қамауға алынып, Алматыға жеткізіледі. Ахмет Байтұрсынұлының «Жаңа өкімет бізге сенбейді. Біздің көзімізді көрген сен тірі қалуың керек, сондықтан кешірім сұра» деген ақылымен газетке ашық хат жазып, түрмеден шығады. 1932 жылы Қазақ педагогика институтының (қазіргі Абай атындағы ҚазҰПУ) аға оқытушысы болып қызмет істейді.

1934–1961 жылдар аралығында қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-де ұстаздық қызмет атқарды. Сондағы Қазақ әдебиеті кафедрасының негізін қалады. Осы жылдары студенттерге арнап «Қазақ халқының ауыз әдебиеті», «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Қазақ халқының суырыпсалма айтыс өнері», «Туысқан халықтар әдебиеті», «Абайтану» секілді жалпы және арнаулы курстардан дәріс оқыды.

М.Әуезов шығармашылығының үлкен бір саласы – Абай жайындағы еңбектері. Бала кезінен ақынның өлеңдерін жаттап, ұлылығын құлағына сіңіріп өскен М.Әуезов бұл тақырыпқа әңгіме («Татьянаның қырдағы әні»), зерттеу («Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы»), либретто, пьеса, сценарий, роман-эпопея («Абай жолы») жазды. «Абай жолы» шығармасы алғаш «Абай» деген атпен (1942 жылы бірінші, 1947 жылы екінші кітабы) жарық көрген.

Жазушы 1961 жылы 27 маусымда Мәскеу қаласындағы Кремль ауруханасында операция кезінде қайтыс болды. Қазақстан үкіметі қабылдаған арнайы қаулыға сәйкес ұлы жазушының есімін мәңгі есте қалдыру мақсатымен ҚР ҰҒА-ның Әдебиет және өнер институты мен Қазақтың мемлекеттік академиялық драма театрына жазушының аты берілді. Тұрған үйі әдеби-мемориалдық музейге айналды. Республика көлемінде мектептер, көшелер және Алматының бір ауданы жазушы есімімен аталады.

1997 жылы Францияда қазақ жазушысы Мұхтар Әуезовтің туғанына 100 жыл толуына арналған Қазақстан күндері өтті.

Пікірлесейік

1. Мұхтар Әуезовтің балалық және жастық шағы қалай өтеді?
2. Оны кім тәрбиеледі? Абай шығармаларын Мұхтар кімнен білді?
3. Болашақта оның қандай шығармаларын оқуды жоспарлап қойдың?
4. Мына суретті жазушының қай шығармасымен байланыстырар едің?

5. М.Әуезовтің қай туындысы оны әлемге әйгілі етті?

Себебін анықта

1. Жазушы неге Абайды бала кезінен бастап білген дейміз?
2. М.Әуезов кейбір шығармаларын неліктен бүркеншек есіммен ұсынған?

3. Жазушы шығармашылығы неге жан-жақты, сан салалы?
4. М.Әуезов неліктен қудалауға ұшырады?

Тобыңда талдап көр

«Дербес пікір айту» әдісі бойынша М.Әуезовтің шығармашылығын талдап, ойларыңды ортаға салыңдар.

- 1) Өзіндік пікір (ой, идея).
- 2) Дәлел.
- 3) Өз пікірін айғақтайтын мысал.
- 4) Өз пікіріне қарсы дәлел.
- 5) Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал.
- 6) Қорытынды.

Дәптеріңе жаз

М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығы туралы қосымша ізденіп, өзің тапқан деректерді «Кеңейтілген тізім» әдісі (статистикалық деректер, уақыт желісі, қарапайым фактілер) бойынша дәптеріңе түсір.

Түйінде

«Зерде» тәсілі бойынша М.Әуезов туындылары неге әлі күнге дейін халықтың сүйіспеншілігіне ие болып келе жатқанын саралап, түйінде.

Білім	Зерттеу еңбектері арқылы алған ақпараттарым
Эмоция	Бір кейіпкер тағдырына байланысты менің көңіл күйім
Баға	Автор шығармашылығына берген бағам
Сын	Автор шығармаларының мен үшін маңызы
Идея	Оқырман ретінде автор шығармаларын насихаттауға ұсынатын идеям

Қалай ойлайсың?

Д.Қонаев: «Біз үшін Абай қандай болса, Мұхаң да – сондай даналық мектебі. Ол мектептен дәріс алу – әр қазақтың абыройлы борышы», – деп неге айтқан?

Үйде орында

«Абай жолы» эпопеясын зерделей оқып, ұлы ақын әлеміне бойла.

Зерделі ой

Өлемді көз алдыңа келтіру үшін, басқалардың көзіне түсу үшін, адам рухының қадір-қасиетін асқақтата көтеріп, жар салу үшін өз биігің – Мұхтар Әуезов сияқты шыңың болу керек.

Шыңғыс Айтматов

Білгенге маржан

Мұхтар Әуезов «Менің өмірбаяным» деген мақаласында: «Менің аталарым ХІХ ғасырдың бас кезінде Орта Азия жақтан кеп, тобықты руына сіңіп кетіпті» деп жазған, Смағұл Сәдуақасовтың сұрағына жауап ретінде жазылған «Өз жайымнан мағлұмат» деген хатында: «Менің тегім – қожа. Алғашқы шыққан жерлері Қаратау деуші еді... Тобықты ішіне менің үшінші атам Бердіқожа бірталай туысқандарын ертіп, найман ішінен келген» дейді. Жазушының ата-бабасы Орта жүзде өте ықпалды адам болған Ақтайлақ бидің ұйымдастырып, сұратуымен Аягөз жеріне келіп қоныстанады. Өйткені жаназа шығаратын молдалар азайып кеткендіктен, Ақтайлақ би Түркістаннан отыз шақты қожаны отбасымен арнайы көшіртіп алады. Құнанбай сияқты сұлтандар мен би-болыстарға хабар жіберіп, қожаларды таратады. Сонда Құнанбай Мұхтардың атасы, өзімен замандас Бердіқожаны қоярда-қоймай жүріп көшіріп алып, шұрайлы қоныс Архатты береді. Бердіқожа кесек тұлғалы, сөзге шебер, беделді адам болады. «Абай жолының» бірінші кітабында Бөжей арызбен Қарқаралыға барғанда, Құнанбай тарапынан осы Бердіқожа да барады. Оның Үсен, Бурахан, Әуезхан, Кенжехан, Самархан деген бес ұлы, төрт қызы болған. Құнанбай Бураханды үнемі қасына ертіп жүреді екен. Бұл да романда бар. «Абай жолында» суреттелетін Құнанбайдың кіші әйелі Нұрғаным – осы Бердіқожаның қызы.

Мұхаммед пайғамдардың қызы Бибі Фатима мен күйеу баласы Әзірет Әлінің екі ұлынан тараған ұрпақ «қожа» деген атауға ие болған. Дін тарихында бұларды «Сейіт қожалар» деп атайды.

Міне, қызық!

М.Әуезовтің бүркеншік аттары (псевдоним) – Қоңыр, Жаяу сал, М.Ә. «Екеу» деген бүркеншік атпен «Абай» журналына жарияланған «Абайдың өнері һәм қызметі» (1918, №2), «Абайдан соңғы ақындар» (1918, №5) деген мақалалар Ж.Аймауытұлы мен М.Әуезовтің көптомдық жинақтарына енгізілген. Ал тағы да «Екеу» деген бүркеншік атпен жарияланған «Көркем әдебиет туралы» (Еңбекші қазақ, 1927) деген мақала авторлары Абдолла Байтасов пен Даниял Ысқақов екендігі туралы С.Мұқанов, Т.Жұртбай т.б. жазған. Бұлар да осы атты пайдаланды ма, жоқ па деген дүдәмал пікір бар.

Кітап – асыл қазына

1. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 3-том. – Алматы: Жібек жолы, 2014. – 424 б.
2. Мұхтар Әуезов туралы естеліктер. – Алматы, 1997; 2004.
3. Әуезов және архив. Құжаттар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 130 б.
4. М.О.Әуезовтің шығармашылық өмірбаяны. Ұжымдық монография. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2014. – 524 б.
5. Мұхтар Әуезов әлемі. – Алматы: Жазушы, 1997. – 352 б.
6. Саттаров С. Мұхтар Әуезовтің ататегі. – Алматы: Жібек жолы, 2010.
7. Қабдолов З. Менің Әуезовім. Роман-эссе. – Алматы, 1997.

Зерделі ой

«Абай» эпопеясы – шығармашылықтың тылсым сырына, өмір мен өлеңнің өзара байланысына терең бойлаған туынды, ақын мен поэзия жайлы әлем әдебиетіндегі ең шоқтығы биік үздік шығарма.

Михаил Луконин

«Абай жолы» роман-эпопеясы

Қазақтар туралы бұрын ештеңе естімеген едім.
Енді оларды өте жақсы танымын.
Жақында ғана М.Әуезовтің
тамаша кітабын ағылшын тілінде
оқып шықтым.
Шынында қазақтар неткен
ғажап халық!

Бенжамин Матип

CD 04

Үзіндіні тыңдап, Абайдың әке-шешесімен қарым-қатынасына баға бер.

«Абай жолы» – 26 тарау, 2 эпилогтан тұратын қазақ халқының тұңғыш роман-эпопеясы. «Абай» деген атпен 1-кітабы 1942 жылы, 2-сі 1947 жылы, 3-сі «Абай жолы» деген атпен 1952 жылы, 4-сі 1956 жылы жарыққа шықты.

1-кітап «Қайтқанда», «Жолда» «Шытырманда», «Бел-белесте», «Өрде», «Қияда» деген жеті тараудан тұрады. Бас кейіпкер қазақтың кемеңгер ойшыл ақыны – Абай Құнанбайұлы. Роман-эпопеяда оның 13 жастан бастап, қайтыс болғанға дейінгі өмір жолы тұтас баяндалады. Тараулардың атаулары бас кейіпкердің өмір жолын, өсу жолын көрсетіп, мазмұндық-тақырыптық талдауға жол сілтеп тұр.

«Қайтқанда» деген I тарау «Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды. Қорықтан күн шыға атқа мінейік деп асыққанды. Бұны қаладан алып қайтқалы барған ағайыны Байтасты да таң атар-атпаста өзі оятып тұрғызып еді», – деп басталады.

Семей қаласында үш жыл оқуда болған Абайдың туған ауылына деген сағынышы Байтас пен жорға Жұмабайдың диалогі арқылы беріледі. Қауіп-қатері көп Есембай жырасына тақалғанда Абай жолаушылардан ұзап кетіп, кенеттен арт жақтан қарақшыға ұқсап келіп, жорға Жұмабайдың қалың қара тымағын көзіне түсіріп жіберіп, шоқпарын тартып алады. Абайды іздеп, бұлардан сәл ұзап кеткен жүйрік атты Байтас қайта оралғанда Жұмабай:

– Өй, балам-ау, мына жер – жау жатағы. Бұл ұрының ойнағына кеп алып, жаман ырым бастағаның не қылғаның? – деп, Абайға ренжіді.

Абай үлкен адамды қорқытқанына басында мәз болғанымен, артынан ерекше ілтипат көрсетіп, жол қысқарту үшін әдейі істегенін айтып, кешірім сұрайды. Осы арқылы болашақ ақынның болмысы, тапқырлығы бой көрсетеді.

Ауылға келгенде амандасудың өзі үлкен төртгіппен орындалады. «Телқара! Айналайын Телқара! Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау!» деген бір жеңгесінің сөзіне қарап, Абайдың екінші аты Телқара болғандығын білеміз.

Өзіне талай ертегі айтып беріп, тәрбиелеген әжесі Зеренің құлағы естімей қалғанын уайымдаған Абай «Емдесе» қайтеді деген сөзіне айналасы «Үшкірсе, кейде ашылып қалады. Үшкірген жағады» дейді. Ауыл әйелдері де «Мына балаң молда боп келді ғой, үшкірт балаңа» деп кеу-кеулеген соң, Абай әжесінің құлағына «Юзі раушан, көзі гауһар» деп басталатын өлеңінің бір шумағын айтып, бір рет үшкіреді. Екінші рет осы өлеңнің тағы бір шумағын айтып, «су-ф-ф» дейді. Үшінші рет:

Ұшады бозша торғай көдені ықтап,
Басасың аяғыңды нықтап-нықтап.
Кәрі әжем естімейді, нана берсін,
Берейін өлеңіммен шын ұшықтап, –

дегенде ғана қарап тұрғандар да, әжесі де Абайдың қалжыңдап тұрғанын түсінеді.

Тонтай нағашысының өлерінде айтқан «Жазыла-жазыла қожа-молдалардан да ұят болды, енді өлмесек болмас» деген мысқыл сөздерін еске алып, «нағашысына тартыпты» деген пікірлер айтылады. Осы эпизодтан болашақ ақынның қарым-қабілеті айқын көрінеді. Абайдан 5–6 жас кіші Оспан інісінің тентек қылықтары адамды еріксіз езу тартқызады.

Тарауда ерекше орын алатыны – Қодар мен Қамқа оқиғасы. Оларды қалай жазалағанын кездейсоқ көріп қалған Абайдың төсек тартып, қатты ауырып қалғандығы оның үлкен сезімталдығын, жанының нәзіктігін дәлелдейді. Дәл

Бала Абай ақындармен бірге

осы кезде ауылға Барлас ақын мен оның шәкірті Байкөкше келеді. Бұл жердегі Барлас – атақты ақын Дулат Бабатайұлы.

1942 жылы шыққан нұсқасына «Керітартпа, ескішіл ақынды насихаттады» деген сын айтылғандықтан, Барлас деп өзгертуге мәжбүр болған. «Қобыланды батыр», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Ақбала-Боздақ» жырлары мен Асанқайғы, Бұқар жырау, Марабай мен Жанақ, Шортанбай, Шөже, Сыбанбай, Балта, Алпыс ақын өлеңдерімен қатар өз өлеңдерін де жатқа айтқан Барласты Абай өтініші бойынша үйдегілер бір ай ұстайды. Кетерінде Абайдың шешесі Ұлжан екі ақынға шапан жауып, ат мінгізіп жібереді. Осы байланыс арқылы Абайдың өлең-жырға жастайынан құмар болып өскені байқалады. Ақынға тән болмысы осылайша қалыптаса бастайды.

«Қат-қабатта» деген екінші тараудағы басты оқиға – жер дауы. Бұрын бөкенші мен борсақ рулары жайлаған ішінде Қодар отырған шұрайлы жер Қарашоқыны Құнанбай енді өз меншігіне қаратады. Бұған үлкен бәйбішесі Күңкені ие етеді. Бөкенші руынан Сүйіндік, Сүгірлер, борсақ руынан Жексен (Қодардың туысқаны) көштері өз қыстауларына қоныстана алмай, қайта көшеді. Қодар мен Қамқа туралы өсекті жұртқа жайған Жексен мен Жетпіс қателескенін, арандап қалғанын қыстауларынан айырылғанда бір-ақ біледі. Жылап-еңіреп, Қодар мен Қамқаның аруағынан кешірім сұрайды. Сүйіндік, Жексендер қайта көшкенімен, Құнанбай атаған қыстауға бармай, Шыңғыс тауының Қызылшоқы, Қыдыр, Көлқайнар деген жерінде жаппа тігіп, көшпей отырып алады. Құнанбай қайта-қайта елші салып жүріп, бұларды өзінің атаған жеріне қоныстандыра бастайды. Ендігі бір көздегені – жатақ ауылдардың қожайыны Бөжей отырған Тоқмамбет қыстауын алу. Мұны осы қыстауға таяу отырған Байсалға алып бергісі келеді. Бөжейге кісі салғанмен, ол тыңдай қоймайды. Ыза болған Құнанбай бір қарулы жігіттерді жинап келіп, Бөжейге дүре соққызады. Бұған көтібақ руынан шыққан Байсал араша түсіп, өз жігіттерімен Бөжей жағына шығып кетеді. Бөжей Құнанбайға лағынет айтады.

«Жолда» деген үшінші тарауда Абай отызға тарта нөкер ерткен әкесімен бірге Қарқаралыға барады. Аға сұлтан Құнанбайдың айналасында әрбір жұмысқа жауапты сенімді адамдары мен тілмаш болады. «Тегінде, Құнанбай қолында Ғабитхан сияқты татардан, Ізғұтты сияқты қырғыздан, Бердіқожа сияқты қожадан келген, тіпті шеркестен де келген жеке адамдар немесе тұтас ауыл, топтар көп болушы еді» деп жазады жазушы.

Қарқаралыға келу себебі – Құнанбай үстінен жазылған Бөжейдің арызы. Осы кезде Құнанбай өз қаражатымен салдырып жатқан мешіт құрылысын көреді. Бұдан екі жыл бұрын Қарқаралыға ықпалы жүріп тұрған Қаздауысты Қазыбек бидің ұрпағы Алшынбай мен Құнанбай достығы тереңдеп, оның Түсіп деген баласынан туған Ділдәні Абайға атастырған болатын. Осы Алшынбай Тіленшіұлы іске араласып, Құнанбай мен Бөжейді татуластырады. «Серттің адалдығы бала бауырымен біте қайнасын» деп, Құнанбайдың кіші әйелінен туған 3 жасар Кәмшатты Бөжейге аманат етіп берсін деген шешім шығарады. Бұл сапарда Абай Шөже ақынмен және Алшынбай қасына ертіп жүретін Балта ақынмен жүздеседі. Тарау «Екі көзі қарақаттай жайнаған, аппақ» Кәмшаттың «от басып алғандай» «Апа, Апа! Әже!» деп шырылдап жылағаны Бөжейлер аттанып, ұзап кеткенше «...отқа өртеніп не суға жұтылып бара жатқан жанның зарындай боп, ызың-ызың естіліп тұрды» – деп аяқталады.

«Шытырманда» деген төртінші тарауда – Абай ел ісіне араласа бастайды. Қолы бос уақытында Фирдауси, Низами, Физули, Науаи, Бабыр сияқты шығыс классиктерінің шығармаларын оқудан бас алмайды. Қаладан қайтқанда екі қоржын кітапты Құнанбай Ғабитхан молдаға арнайы алдырады. Осы кітаптарды Ғабитхан арқылы әкесінен сұратып алып, Абай бір қыс кітап оқиды.

Абайдың ел ісіне араласуы Құнанбай тапсырмасымен «бес қасқа» атанған мықты бес ұлы бар Құлыншақ аулына баруынан басталады. Құнанбай арнайы жібергендіктен, Құлыншақ Абайды баласынбай, жақсы қарсы алады. Абайдың келген шаруасы – борсаққа тиесілі Бетқұдық деген қыстау Ақперді деген кісінің иелігіне өткендіктен әрі биыл пішен шауып алғысы келетіндіктен, Құлыншақтан бұған дейін иеленіп келе жатқан жерге қонбауын өтіну. Құлыншақ:

– Ақперді, Ақперді, Ақперді, Ақпердіге Құдай бақ берді, – дейді. Сонда Абай: – Бақ берген емей немене,

Борсақтан қалған аз жерді,

Менікі деп тап берді деңіз, – деп жалғап әкетеді. Құлыншақ күліп: «Тек осыныңды Ақперді есіткей етті» деп ырза боп қалады. Сөз арасында Құлыншақ: «Айыпқа мал бермеді деп Бөжей жағы қомсынады, білем. Сол кішкене қарындасыңның күтімі де келісті емес деп есіттім-ау? Айғыз байғұс соны сезіп, қайғырады ғой» деген көңілсіз әңгіме бастайды. Абай Құлыншақ жетектеген сөздерге ілеспей, азырақ үндемей отырып, балаларының неге «бес қасқа» аталғаны туралы сұрайды. «Қасқа» дегені – батыр деп айтқаны дейді ғой мыналар», – деп Құлыншақ баласына қарайды. Абай Құлыншақтың бар ойы «бөкенші, борсақтан жер олжа қылмадым» деген арман екенін танып, ішінен наразы боп аттанады. Әкесіне Құлыншақтың көнгенін айтса да, өкпесін айтпайды. Абайдың қасына еріп барған Қарабастан Құнанбай тағы сұрап, баласының әрекетін жіті бақылайды. Осының ертеңінде ол Абайдың қасына Қарабасты қосып, енді Тоғжанның әкесі Сүйіндіктің аулына жібереді. Мұнда әкесі тапсырған азды-көпті шаруаны айтқаннан кейін көбінесе әңгіме Қарауыл, Шыңғыс деген атаулардың шығу тарихы, Құнанбайдың әкесі Өскенбайға үлкен ас бергендегі Сүйіндіктің пікірлері мен кейбір жер дауына айтқан билігі туралы сөз болады. Екеуара әңгіме жарастықта өткендіктен, Сүйіндік Абайдың шай ішіп отырған кесесін өзі алып беріп, үлкен құрмет көрсетеді. Бұл үйде де Кәмшаттың жағдайының төмен екендігі айтылады.

Бұл тараудағы маңызды жайт – Абайдың Сүйіндіктің екінші әйелі Қантжаннан туған Тоғжанмен танысуы және кейіннен жақсы досына айналған Ерболмен кездесуі.

Енді Құнанбай Абайды осымен өзіне өкпелі үшінші адам – Байдалыға жұмсайды. Ол – ана екеуі сияқты емес, Бөжеймен тізе қосып, әрдайым жаулықты мықты ұстап отырған адам. Абайдың өзін «шытырман ішіне жалғыз, құралсыз, әлсіз күйде» кіріп бара жатқандай сезінуі арқылы тараудың неге «Шытырманда» деп аталғанын ұғамыз.

Байдалы Абайларды жылы шыраймен қарсы алмайды. Абай «Байдалының Қаршығалы, Қопа деген қоныстарына Сүгір мен Сүйіндік қоса қонсын, бірге жайласын» деген әке сәлемін жеткізеді. Байдалы келісім бергенімен, Құнанбайдың «айналып келіп тек қана жігітек руына» тиісетінін айтып, кінә тағады. Бір кезде Байдалы ызғар шашқан өңін лезде өзгертіп, байсалды қалыпқа түседі. «Ашуы мен сабырын оңай жұмсап, оңай тежеп,

оп-оңай бұрып салып отыратын шын ұстамды адамды» Абай алғаш рет көріп, таңғалады. Байсал Базаралының әкесі Қауменнің үйіндегі Қаратай, Бөжей, Байсал бас қосқан бір отырыста «Мырза кім?» дегенде Қаратайдың «Мырза – Құнанбай», «Шешен кім?» дегенде «Шешен – Құнанбай», «Жақсы кім?» дегенде «Жақсы – Құнанбай» дейді. «Онда неге алысып жүрміз?» дегенде, Құнанбайдың «не қылайыны» жоқ қой. Сондықтан кетіп жүргем жоқ па?» дегенін баяндай келе, Абайға әкеңе осы сөздерді осы қалпында жеткіз деп сәлем айтады.

Абай Кәмшат жайын Ұлжан мен Зереге ғана айтады. Аналарының тапсырмасымен, енді Абай Бөжей ауылы Қопа деген жайлауға қонған күні қасына Ғабитхан молданы ертіп, Кәмшатқа келеді. Астында жыртық жаялық, басында жыртық шапанның жеңі, қол-аяғы шидиіп, құп-қу шөлмектей боп, әлсіз жылап жатқан баланы көргенде Ғабитхан молда:

– Ей, мазлума! Нилер ғазап көргенсің сен бейгүна мазлума! (арабша әйел жынысына ғана қаратылып айтылатын міскін әйел деген мағынада) – деп жылап жібереді. Мінез көрсетсе, Кәмшат үшін пайда емес, қайта оның азабын арттыра түсетінін түсініп, Абай ашуын тежеп, бөйбіше берген қымызды да ұрттамай, тез аттанып кетеді. Абай Кәмшаттың әл үстінде жатқандығын үй ішіне тегіс хабарлайды.

– Қайтейін, мен қайтейін?.. Кеше исі арғынның игі жақсысы бұйырды! – деп Құнанбай шешесі Зереге қарап, шарасыз күйге түседі. Ертеңінде Құнанбай жорға Жұмабайды жіберсе, Айғыз да өз тұсынан бір адам жібереді. Бірақ Бөжей кінәсін мойындамай, Құнанбайдың өзіне өкпе айтады. Аз күннен кейін Кәмшат қайтыс болады. Құнанбай мен Айғызға хабар айтпай, Кәмшатты өздері жерлей салады. Жазушы мұның бәрі қатыгездіктің, өшпенділіктің, білместіктің, надандықтың белгісі екенін тәптіштеп жазады.

Бірақ көп ұзамай, кенеттен науқастанған Бөжей де төсекте бес күн жатып қайтыс болады. Байдалы бастаған топ тағы да Құнанбайларға хабар бергізбейді. Сүйегін қыстауы Тоқпамбетке апарып қояды. Бұл тарау «Бөжейдей жұрт жоқтаған жанға топырақ сала алмай қалған жалғыз Құнанбай айналасы болды» деп аяқталады.

«Бел-белесте» деген бесінші тарауда – жер дауы төңірегіндегі дүрбелең одан әрі жалғасады. Жаз жайлауға шығу уақыты болғандықтан, ағасы Тәкежанның ұсынысымен Абай бүлдірген теруге шығады. Сол кезде алдарынан Бөжейдің киімі жабылып, кекілі кесілген қара көк атын орталарына алған екі қызы бастаған қаралы көш өтеді. Олар кісілерді көргенде дауыс сап, жоқтау айтады. Абай осы топтың ішінен Тоғжанды танып, ерекше күйге түседі. Бұл көрініске әлі ештеңені түсінбейтін Оспан ғана мәз болып жүр.

Бөжей ауылы Құнанбайлар отырған жақын қонысқа көшіп келгендіктен, Құнанбай үш саба қымыз, бір ту бие, бір тай, Зере мен Ұлжан бір түйе сойыс алып, тайлы-тұяғы қалмай, Бөжей үйіне көңіл айтуға барады. Қыздар жоқтау айтқанда Құнанбайға да кінә таға кетеді. Сол кезде Құнанбаймен ағайындас, Сары апаң аталып кеткен кісі былайша айғайлап айтып тастайды:

Мына да қарлар не дейді?
Жақсыдан жаман көбейді.
Ескінің асыл көзі еді,
Ұрлап та көмдің Бөжейді.

Екі жақ бір-біріне деген өкпесін осылайша әйелдер аузымен жеткізеді. Қайтарда Құнанбай: «Күтсең, Сары апаңды күтсеңдерші», – деп оған деген ризашылығын бір-ақ ауыз сөзбен білдіреді.

Күз айының белгісін жұрттың жазғы үлкен киіз үйлерді қоймаға тастап, кішілеу қоңырқай үйлер тіге бастағанынан байқауға болады. Тағы да Құнанбай жағы мен жігітек арасында кикілжің басталады. Әңгімеге арқау болған жағдай – Майбасардың атшабарын жігітектің бір жігітінің сабап кетуі. Майбасар – Өскенбайдың басқа әйелінен туған Құнанбайдың інісі. Құлыншақпен болған келіссөз мәмілеге келмегендіктен, Құнанбай бөлініп кетеміз деген жігіттекті тоқтату үшін тағы шабуылға шығады. Жіберген жігіттері басқа көшпен бірге байқамай қаралы Бөжей көшіне де тиіседі. «Бөжейдің қаралы көшіне шауыпты. Өлі аруақты қорлапты» деген сөз желдей есіп, шартарапқа тарайды. Енді Байдалы да қол жинап, Тоғжанның әкесі Сүйіндік Түсіпті Қарқаралыға арыз айтуға жөнелтеді. Үш күнге созылған «Мұсақұл соғысы» Құнанбайдың жеңісімен емес, жігітек жағының күресуге, белдесуге жарайтындығын көрсетуімен аяқталады. Арада тып-тыныш 10 күн өтеді. Келесі күні Түсіптің арызы бойынша Чернов деген шенеунік пен Қарқаралыдан ілескен қазақтар Майыр дейтін көмекшісімен және бір топ қарулы жігітпен Құнанбай аулына түседі. Екі жақтың дауы – баяғы жер мәселесі. Арыз-шағым өте көп болғандықтан, ұлықтар Құнанбайды қалаға алып кетеді. Құнанбай кеткеннен кейін жігітек жағы Қаратаймен ырғаса жүріп, 15 қыстауды қайтарып алып, тынышталады. Мал да беріледі. Бұдан кейін Құнанбай үстінен арыз түспейді. Ал Абай бұл кезде айналасындағы үлкендердің барлық шама-шарқын танып болған еді. Ендігі ермегі – қолына домбыра алып, мөлдір күйлер, сұлу әндер шерту. Тоғжанды сағынышпен еске алады.

Ал Құнанбай ісі Омбыға кеткендіктен, оған сол жаққа баруға тура келеді. Алшынбай Майырды паралап тастағандықтан, енді ол қысыла бастайды. Құнанбайдың құдаларының бірі Тінібек те көп көмектеседі. Майыр Керекуге жеткеннен кейін Құнанбайды өзі түскен үйге шақыртады. Барлық қағазды Құнанбайға көрсетеді. Ал Құнанбай пешке от жаққызып, өзі Майырдың қолын артына қайырып ұстап, Қаратайға барлық арызды жақтырып жібереді. Өтірік мас болған Майыр бұлар кете салысымен, үй иесі Сергей екеуінің келісімі бойынша есік алдындағы ескілеу сарайды мініп келген шанасымен бірге өртейді, Сергей қағаздың өртенгені туралы акт жасап береді.

Бір қыс сапарда болған Құнанбай елге қайтқанда енді сұлтан емес, Майбасардың орнына елге старшын болып оралады. Өйткені бұл кезде сұлтандық билік жойылып, старшын, болыс, майыр деген билік түрлері орнай бастаған. Абай былтыр Тоғжан ауылынан қайтарда танысқан Ербол деген жігітпен ойда-жоқта ұшырасып қалады. Жұғымды жігіт Ербол Тоғжанның жеңгесімен сөйлесе жүріп, Абай мен Тоғжанның жолығуына мүмкіндік жасайды.

Құнанбайды жалғыз ырғызбайлықтар ғана емес, топай, жуантаяқтың көп ауылдары зор құрметпен қарсы алады. Алда Төкежанның үйлену тойы мен Абай, Оспандардың ұрын бару рәсімдері атқарылмақ.

«Өрде» деген алтыншы тарау Алшынбай ауылына Абайдың ұрын баруымен басталады. Бұған отыз шақты адаммен Ұлжанның өзі бастап, некеқияр салтын жасайды. Әкелген қалың малдың басы – кесек күміс бесік жамбы. 7–8 күндік жол бойында Абай мен Ерболдың жұбы жазылмайды. Абай қасына 12 жігіт

ертеді. Еркектер жағын Ізғұтты басқарады. Келген жылқы, түйеден басқа жыртыс матаның өзі екі атан түйеге артылады. Ал келінге жасау тігілетін батсайы, мақпал, манат, дүрия, шағи бөлек салынған. Осылайша, автор ұрын бару рәсімінің сән-салтанатын оқырманға таныстырады.

Алшынбай жағы да жеке үй тіккізіп, құдаларды ерекше күтеді. Той дүрілдеп өтеді.

10 күн өткеннен кейін Ұлжандар қайтып кетіп, Абай Ділдөнің қасында біраз күн болады. Айрылысар кезде Абай мен Ділдө бір-біріне үйренісіп, қалжындап та отырысады. Дегенмен Ділдө сүйкімді, сұлу көрінгенімен, екеуі бір-бірімен қабыспайды, шын ғашықтық оты тұтанбай, салқын күйде қалысады.

Осы тараудағы тағы бір басты оқиға – Абайдың Бөжей асын өткізуге атсалысуы. Абай жігітек басшысы Байдалының өзіне келіп, үй тіккізу үшін бөлек орын сұрайды және жиынға келетін ең қадірлі, ең сыйлы деген елдің қонағының бірін беруін өгінеді. Бөжейдің нағашысын таңдаған Абай зор дайындыққа кіріседі. Байдалы жігітек тарапынан Ербол, Жиренше, Базаралыны көмекке береді. Абай жағынан бұл іске Ұлжан, Ізғұтты, Құдайберді бел шеше кіріседі. Оншақты үй тігіліп, бие сойылып, қой үйітіліп, бауырсақ пісіріліп, қарбаласып жатқан жұрт. Көрнекті жерден орын алған салтанатты үйлерге кімдердің түсетіндігі елдің бәрін қызықтыра бастайды. Бұл үйге Жетісу жақтан Бөжейдің нағашы туыстары кіреді. Тағы бір топ сыбандар жиынын бастап ақын Қадырбай келеді. Қадырбай Абай ісіне, қайтарған жауабына, әкесін қорғап айтқан тапқыр сөзіне дән риза болып, батасын береді. Бір түнеген қонақтарды күтудің ең ауыры – келер күн. Табақ тартуға өңшең күміс ер-тоқыммен ерттелген жорға аттарды сайлап, күтуші жігіттер бастарына тегіс біркелкі жібек орамал байлайды. Жазушы: «Ас ошағынан екі арада бұлар қос табақтан алып, қатар ызғытып жөнелгенде, өлке бойы жайнап кеткендей болады», – деп суреттейді. Бәйге, күрес сияқты ойын-сауықтар басталғанда, Абай елікпейді, өйткені алыстан келген қонақтардың кешкі сыйына дайындалуы керек. Қасындағы көмекші адамдардан да «хабаршы боп тұрайыншы» деп қатты қызыққан Ерболды ғана босатады. Бәйгеге 150 ат қосылады, берілетін сыйлықтың бәрі тоғыз-тоғыздан. Бірінші бәйге – түйе бастатқан тоғыз, екінші бәйге – Ұлжан әкелген күміс жамбы бастатқан тоғыз. Балуандар бәйгесі де сондай тоғыз-тоғыздан. Кешқұрым қонақтарды сыйлап, ертеңінде түскі асты ертерек бергізеді.

Қонақтар аттанғаннан кейін Бөжей мінген қара көк тұл атты Байсал мен Сүйіндік жығып, Байдалының өзі жылап тұрып, бауыздайды. Бұлардың «үшеуі де кейін «жол» алды» дейді. Ұйқы қысқаны соншалық, Абайлар үйге келе сап, төсекке құлайды. «Екі түн, бір күн ұйықтамаған Абай осы қалың ұйқының уағында өзінің қандайлық абыройлы, атақты, жақсы жігіт атымен оянғанын білген жоқ-ты», – деп жазады жазушы.

Жігітек ауылымен татуласқаннан кейін Абайға Сүйіндік ауылына баруға жол ашылады. Осындай бір сапарда тура алтыбақан теуіп, ойын ойнап жатқан той үстінен түседі. Тоғжанмен кеңірек сөйлесіп, екеуі бір-бірін қалтқысыз сүйетін ғашықтар екенін аңғартады.

Үйге келген соң, Абай әке-шеше ұйғаруымен Ділдөні алып келеді. Ал Құнанбай болса, «бес қасқа» атанған Құлыншақтың екі баласын Жетісуға жер аударып, бір баласын кепілдікке қойып, «баламды ұрдың, інімді масқараладың» деп, айып-анжыны да баса салады. Абай қайтып келгенде жұлысқан

тартыс жоқ. Алтыншы тарау «Бірақ ауыл-үй, ағайын арасы тағы да томсарған наразылыққа, бітеу жараға толы екен» деп аяқталады.

«Қияда» деген жегінші тарауда 16 жастағы Абай әке атанады. Ділде түскен жылдың келесі көктемінде Ақылбай (1861–1904) деген тұңғыш ұлы, жыл өткенде Кұлбадан (1862–1932) деген қызы дүниеге келеді.

Құнанбай Қаратайдың ақылымен Бердіқожаның қызы Нұрғанымға құда түседі. Әкесі қарсы болып, бергісі келмегенімен, балалары үгіттеп, әсіресе, Бурахан көндіреді. Осы тарауда М.Әуезов қожалардың қайдан, қалай ауып келгендігі туралы айтып өтеді. «Құнанбай тегінде жігіттің денелі, бітімділігін ұнататын. Бурахан аса сұлу және денелі жігіт еді. Соның тұлғасын тамаша етіп, бір күні: «Бір үйдің ішіне жүз кісі кем адамды жиып, соның арасына Бураханды кіргізіп, отырғызып қойса, аналардың кемдігі көзге көріне ме?» деген. Нұрғанымның М.Әуезовке апай болып келетінін сөз басында айтқанбыз. Ұлжан Құнанбайдың бұл ісіне қарсы болып, наразылық білдіреді. Бірақ Ұлжанды көре алмай, үнемі атысып жүретін Күңке бұл жағдайды пайдаланып, Құнанбай жағына шығып кетеді, сондықтан да Нұрғаным Күңке отырған Құнанбайдың Қарашоқыдағы үйіне келін боп түседі.

Абайды «Жалғызым» деп еркелеткен асыл әжесі, айналасына өте қадірлі, мейірбан адам болған. Зере (1785–1873) ауру іліне салысымен, көп жатпай, 88 жасында қайтыс болады.

Бұл тараудағы ең басты оқиға: Құнанбайдың 24 жасқа келген баласына «Сенің бойыңнан үш түрлі мін көрем. Соны тыңда» дегенде оған қайтарған Абайдың жауабы арқылы қаншама қиын жолдан өтіп, қияға шыққан жас ғұламаны көреміз. «Ең әуелі арзан мен қымбаттың парқын айырмайсың. Өзіңдегі барыңды арзан ұстайсың... Жайдақсың. Жайдақ суды ит те, құс та жалайды», – деп басталатын әке айыптауы да оңай емес. Ал Абайдың: «...Қолында құралы бар жалғыз-жарымға ғана пайдасы тиетін шыңыраудағы су болғанша, құралды, құралсыз, кәрі, жасқа түгел пайдасы тиетін жайдақ су болғанды артық санаймын» – деуі – ой-өрісі жетіліп, өмірге көзқарасы әбден қалыптасқан адамның аузынан ғана шығатын сөз.

Бұл тарау әке мен бала арасындағы ойлы сұхбаттан кейін: «Қияға қадам басқаны рас. Бір күндерде жалаң құздың басындағы тақыр құм мен тастақты жарып, әлсіз нәзік шешек атып, жас шынар пайда болған. Сондай бір гүл шашқан. Енді бұл күнде сол шыңға шыққан жалғыз шынар балғын тартып, жас қуатқа толыпты. Қазір оған қыс пен аяз да, тіпті тау дауылы да қатер болудан қалған-ды», – деп түйінделеді.

«Абай жолының 2-кітабы «Тайғақта», «Жайлауда», «Еңісте», «Оқапта», «Асуда», «Тарауда», «Биікте» деген жеті тараудан тұрады.

«Тайғақта» деген бірінші тарау Құнанбайдың қажылыққа аттануынан басталады. Семейдегі құдасы Тінібектің (Құнанбайдың Ұлжаннан туған Мәкіш деген қызының атасы) үйінен аттанар алдында жолын тосып тұрған Дәркембай Қодардың інісінен туған жетім Дәрменге құн сұрайды. Дәркембай – «Мұсақұл соғысында» Құнанбайды атпақ болған кедей жатақтардың бас көтерер адамы. Майбасарлар Дәркембайды жолдан ысырып тастамақ болғанда, әкесі үшін намыстанған Абай араша түсіп, Дәрменге қалтасынан 100 сом беріп, жөнелтіп салады. Құнанбаймен бірге баратын Ізғұтты – Құнанбайдың баласындай болып кеткен асыранды інісі. Азан шақырып қойған аты ұмытылып, қарулы, тапқыр және жолы жеңіл болғандықтан, «Ізі құтты» атанған.

Әкесін шығарып салып, қайтып келе жатқанда Орда тауының етегінде орналасқан Байшора аулына түседі. Жолдан шаршаған Абай мен Ербол тынығып алмақ болып, жатып қалады. Абай әсем әуен үнінен оянады. Ән салған Тоғжан екен деп ұйқылы-оюу далаға атып шыққан Абай ән шыққан үйге Ерболды жібереді. Осылайша, Тоғжан салатын «Топайкөк» әні арқылы Шүкірманмен танысады. Ертеңінде Абай «Керім... Керім... Несін айтасың...» десе, Ербол да «Әй, керім, Әй, керім...», – дейді. Осы сөзден барып, Абай оны Әйгерім атайды. Әйгерім атанған әнші-сұлуға Абай көп ұзамай қыздың да, үй ішінің де келісімін алу үшін Жиренше мен Ерболды жібереді.

Абайдың Ербол сияқты жақсы достарының бірі – Жиренше. Ол – көтібақ Байсалдың немере інісі, Қоңыркөкшеде отырған мамай елінің болысы. Ал Әйгерім – осы мамай елінің қызы. Сөзге шебер, жылпос жігіт Жиренше бұлардың келісімін алып қайтқаннан кейін, Абай енді одан шешесі Ұлжанмен сөйлесіп беруін сұрайды. Ұлжан бұл істі мақұл көрмей, Абайдың өзін шақырып, сөйлеседі. Баласының кейін опық жейтінін айтып, ұзақ сөйлеген Ұлжан: «Ендігісін өзің біл. Өзің ойлап, өзің шеш» – дейді. Абай үндемей кетеді. Біраз уақыт өткен соң, Жақып, Жиренше, Оспан, Ғабитқандар барып, құда түседі.

«*Жайлауда*» деген тарауда Абай мен Әйгерім отауына атақты Біржан сал қонаққа келеді. Ауылдың өнерпаз жастары жинала бастайды. Осылардың ішінде Сүгірдің Әкімқожа деген баласынан туған Керімбаланың орны ерекше. Ол – Біржанның әнін ғана үйренуші емес, орындаушысы да. Ал Әйгерім ән салғанда, Біржаннан бастап, тіпті Абайдың өзі де қозғала алмай, ұйып қалады. Бәйбішесі Ділдә отырған үлкен үйге шақырылған Абайға «Қу кедейдің қызы басынбасын... Үні шықпасын бұдан былай» деген сөздер айтылады.

Бөкеншінің Сүйіндіктен кейінгі билеушісі – Сүгірдің немересі Керімбала мен жігіттен шыққан қарапайым әнші Оралбай бір-бірін ұнатып қалады. Керімбала Қаракесектің байларының біріне атастырылған. Қос ғашықтың бұл әрекеті жігіт пен бөкенші арасында шайқас тудырады. Базаралы мен басқа жанашырлары екі жасты жасырғанмен, бөкенші жағы тауып алып, Керімбаланың қол-аяғын байлап, атастырған жеріне жөнелтеді.

«*Еңісте*» деген үшінші тарауда – Абай Әйгерімді ғана алып, Ақшоқыға жаңа отау тігеді. Құс салып жүрген Құдайбердінің үлкен ұлы Шәкеге Абай мен Оспан жолығады. Тәкежан мен Қаражанның тұңғыш баласы Мақұлбай қайтыс болады. Құнанбай Мекке-Мәдинадан келгеннен кейін дүние ісіне араласпай, өз мекенін намаз оқитын орынға айналдырады. Базаралы төрт жылға жуық қажылықта болған Құнанбайға сәлем бере келеді. Жүзі нұрлы, жолбарыстай келбетті тұлғалы Базаралының жүдеп-жадаған күйін көріп, Нұрғанымға жаңа киім тіккізуге тапсырма береді. Үйіне сауын боларлық екі сиыр, бес құлынды биені жаздай саууға жіберткізеді. Құнанбай Мақұлбайдың жетісі өткенше Нұрғаным ауылына қайтпайды. Базаралыдан Нұрғанымды қызғанған Оспан бұл ауылға су бергізбейді. Бұған ыза болған Нұрғаным сазды жерде тұрған ас үй ішінен құдық қазғызады. Кейін Оспан мен Нұрғаным тартысы аңызға айналады. Әйгерім Абайдың жазып берген жоқтау өлеңін айтқанда Құнанбайдың өзі ден қойып тыңдап, Мақұлбайдың қырқы өткенше баланың жоқтауын тек Әйгерімге айтқызуды тапсырады. Ералыда болыстық сайлау өтеді. Андреев деген тілмашты жақсы танитын Абай советник Лосовскийге мән-жайды түсіндіріп, Базаралы жағында болады. Дәркембай, Базаралы бастаған қарапайым

халық жеңіп, Төкежанды жақтаған тентек ояз оны амалсыз болыстықтан түсіреді. Керімбаладан айырылған Оралбай тобықты, керей, сыбан, найманның үлкен байларына барымта жасап, ел бүлдіруді бастайды. Ералыдағы сайлауда оязға қарсы шыққан Абай қалаға жауапқа шақырылып, каталашкаға түседі. Құнанбайдың құдасы Тінібекпен араласатын Әлдеке деген бай саудагердің үш сөйгүлікті пәуеске мініп жүретін сері қызы Салтанат Абайды кепілдікке мың сом төлеп шығарып алады. Салтанат – Абайдың апайы Мәкіштің құрбысы.

Лосовский ояз болады. Ол Қызылмола, Қоңыркөкше, Шыңғыс болысы сияқты үш болыстың сайлауына Абайды қасынан тастамай, ертіп жүреді. Қызылмолаға Абайдың інісі Ысқақ болыс болады. Абай атағы жайыла түседі.

«*Оқанпта*» деген төртінші тарауда Есқожа аулының еркеқызы, сәнді сұлу, әнші Үмітей Көкше Қаратайдың туысы Дүтбайға ұзатылмақшы. Тойда Құдайбердінің ұлы Әмір бастаған сал-серілер өнер көрсетеді. Той үстінде Үмітей Әмірге бұрылып кетеді. Ашуға булыққан Құнанбай Әмірді үйіне алғызып, еңкейіп сәлем бере бергенде, қылқындырып, өлтіре жаздайды. Әкесінің мінезін білетін Абай дер кезінде жетіп, Әмірді арашалап қалады. Абай Шәке, Ербол, Баймағамбет сияқты бір топ туыс-достарымен аңға шығып, ақ түтек боранда жолдан адасып кетеді. Сол жолы Мотыш руының Аққозы деген жігітіне ұзатылып кеткен ғашығы Тоғжанға кез болады.

«*Асуда*» деген бесінші тарауда ертегіші, әңгімешілдігімен атағы шыққан Баймағамбет Абай аулына келеді. Ол сюжетін Абай айтқан немесе басқа ел аузындағы оқиғаны баяндағанда жұртты аузына қаратады. Баймағамбет келіпті дегенді естігенде, әңгімесін тыңдауға ел адамдарымен қатар Абай балалары да келеді. Үйде Ақылбай, Әбіш, Мағаштар бар. Қаладан келе жатқан Жидебайдағы үлкен ауылдың көршісі Асылбай Абайға Михайловтың хатын тапсырады, Ресей патшасы өлтірілгенін хабарлайды. Орнына Александр III отырады. Абай мен Баймағамбет ертеңіне Семейге жол тартады. Жазушы Абайды Евгений Петрович Михайловпен ұзақ сөйлестіріп, оның өмір тарихынан сыр шертеді. Чернышевский туралы да айтылады. Дәркембай бастаған жатақтардың егінін Төкежанның малы таптап, жеп және жеті жылқысын ұрлап кетеді.

«*Тарауда*» деген алтыншы тарауда Балқыбекте сияз болады. Арыз-шағым көп түскендіктен, Лосовскийдің өзі тағы келеді. Тіпті жер мәселесіне байланысты ақын Көкбай Жанатайұлының да үстінен түскен арыз бар. Абай арыз-шағымды өзі тексеріп, кімнің сөзі рас, кімдікі өтірік екенін басын ашып, айтып береді. Көкбайды ақтап алады. Дәркембайдың отыз қара малын қайтартқызады. Салиқа мен Байгөбектің мәселесін шешеді. Ертеңінде сыбан, керей, уақ, тобықты, сақ-тоғалақ, арғын бастатқан екі дуан бас қосқан сиязда болады. Болыстардың бәрі төбе би болудан үміткер. Абай төбе билікке өз туыстарын емес, халық өкілі Асылбекті сайлатқызады. Осы арқылы қалың ел арасында Абай турашылдығы аңызға айналады. «Абай – адам да, азамат та» деген сөз тарайды. Абай балаларын орысша оқуға бере бастайды. Өзі шығармашылыққа біржола ден қояды.

«*Биікте*» деген жетінші тараудың «Татьянаның сахардағы әні» деген тағы бір аты бар. Бұл тарауда Абайдың А.С.Пушкиннен аударған «Евгений Онегин» поэмасы туралы сөз болады.

Эпиграмма Татьянаң әні жұрт арасында кеңінен тарайды. «Алда – өмір, тартыс. Сол тартыста бұл жалғыз... бір қуаты, бір үміті бар... Қуаты – ақындық, үміті – халық».

Зерделі ой

М.Әуезовтің «Абайы» – бұл нағыз роман, басқаша айтқанда, өмірдің тұтас қыртыстарын қопарған, тұрмыстың, адамдар арасындағы құштарлықтың, махаббат пен өшпенділіктің айқын бояулы картиналарын жасаған, ең бастысы – есте қаларлық жарқын образдар арқылы халық тарихының өмірлік процестерін жинақтаған, құлашы кең кітап.

Леонид Соболев

Пікірлесейік

1. Романның сюжеті қалай құрылған? Ақынның өмір жолы қалай суреттелген?
2. Шығарма тарауларына атау беруде автор қандай мақсатты ұстанған?
3. Шығарманың ерекшелігі неде? Өз пікіріңді білдір.
4. Романда қандай салт-дәстүрлер суреттеледі?
5. Роман қанша тілге аударылған?
6. Автор Құнанбайдың Абайды тәрбиелеуін қалай сипаттаған? Құнанбай сияқты әке тәрбиесінен қандай үлгі алуға болады?

Себебін анықта

1. Не себепті шығарма эпопея деп аталады?
2. Неліктен эпопея әлемдік шығарма болып саналады? Неге шетел жазушылары романға жоғары баға берді?
3. М.Әуезов осындай күрделі шығарманы қандай негізге сүйеніп жазып шықты?
4. «Абай жолы» роман-эпопеясы неліктен әр шаңырақта болуы керек деп ойлайсың?
5. Не себепті Құнанбай Абайды қиын мәселелерге араластырған? Жазушы жас Абай кездескен, әке аманатын жеткізген, сөйлескен кейіпкерлері арқылы нені көрсеткісі келген?

Тобыңда талдап көр

1. Альфред Курелланың «Сіз «Абайды» оқыған жоқпысыз? Онда сіз ештеңе де оқымағансыз. Бұл – ақыл жетпестей ғажап дүние! Дала өзінің бүкіл қаймағы бұзылмаған бәз-баяғы табиғатымен, үлгі-үрдісімен, түп-тұтас айла-шарғы, мінез-құлқымен жанды күйде көз алдыңнан анталап өтіп жатады. Сезім күйлері мен шабыт күштілігі түп-тура Шекспирше! Сіз заманды ешбір ғылыми-зерттеуден де дәл мұндай сезінбейсіз. Ал қандай поэзия десеңізші! Қара сөзбен жазылған осынау қалың қос кітапта бірде-бір прозалық жол жоқ» деген сөзін талдаңдар. Романнан осы пікірдің дәлелін көре аламыз ба?
 - әр тарау атауын талқылаңдар;
 - романдағы ұлттық құндылықты, салт-дәстүрлерді талдап, шығарманың маңызын түсіндіріңдер.

- «Жазушы тілінің сөздігін» құрастырып, шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын көрсете отырып, кестені толтырып, талдаңдар.

Тілдік ерекшеліктері	Мысалдары

- «Абайтану» пәнінен алған білімдеріңе сүйеніп, «М.Әуезов болмаса, Абай туралы терең зерттеулер болмас еді» деген тақырыпта дебат өткізіңдер.
- «Төрт сөйлем» тәсілі бойынша М.Әуезовтің Абай жайлы зерттеулері туралы ойларыңды жинақтаңдар.
 - Пікір. Жазушының ақын Абай туралы зерттеу еңбектеріне өз пікірлеріңді жазыңдар.
 - Дәлел. Өз ойларыңды аргументпен дәлелдендер.
 - Мысал. Пікірлеріңді Абай шығармашылығымен байланыстырып, мысал келтіріңдер.
 - Қорытынды. Өзіндік қорытынды шығарыңдар.
- Екі кітап (1, 2-том) бойынша 2 топқа бөлініп, «Әдеби шеңбер» әдісімен мына рөлдердің бірін таңдап, кітап бөлімдерін талдаңдар.
 - Талқы себепшісі – кітап бойынша (кейіпкерлері, қарым-қатынасы, автор позициясы т.б.) 10 сұрақ құрастырады.
 - Белгілеуші – кітаптың сюжетіндегі маңызды деп санайтын оқиғаларды белгілеп, ойын дәлелдейді.
 - Байланыстырушы – оқиғаларды таңдап, Абай өмірімен байланыстырады.
 - Қорытындылаушы – романда көтерілген көркемдік шындыққа баға береді.

Дәптеріңе жаз

- Шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсете отырып, кестені толтыр.

Кейіпкер	Тура мінездеу	Жанама мінездеу

- Романдағы өзіңе ұнаған қанатты сөздерді қатыстырып, әдеби эссе жаз.

Түйінде

- Шығарманы көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, рецензия жазып, әлеуметтік желіде жарияла (CD-дегі №5 қосымша).
- Романдағы заман көрінісін Абай өлеңдерімен салыстыр.
- Абай бейнесін шығарманың идеялық бағыттарымен байланыстыра отырып типтендір.

4. <https://kitap.kz> сайтынан Г.Гулианың «Омар Хайям туралы аңыз» кітабын оқып, роман-эпопеямен салыстырып, екі шығарманың тарихи және көркемдік құндылығына баға бер.

Қалай ойлайсың?

1. Романда қандай жалпыадамзаттық құндылықтар көрініс тапқан?
2. Ш.Айтматов: «Өз басым өзге елге сапарға шығып, өзге жұрттың табалдырығын аттай қалсам, әрқашан қасиет тұтып, өзіммен бірге қастерлеп ала жүретін екі түрлі асылым бар: бірі – «Манас», бірі – Мұхтар Әуезов», – деген екен. Сен қандай кітапты алар едің?
3. М.Әуезов: «Мен Абай тереңінен шөміштеп қана іштім» депті. Не себепті олай деген?
4. «Абай жолы» роман-эпопеясының өміршеңдігі неде?

Үйде орында

1. Тақырып бойынша кесте толтыр.

«Абай жолы» өзге тілде	Роман-эпопея арқылы Абайдың әлемге танылғанына 3 дәлел келтір	3 дәлелге 3 факті келтір

2. «Абай лебі, Абай үні, Абай тынысы – заман тынысы, халық үні» деген М.Әуезовтің пікірін уақыт пен кеңістік тұрғысынан қарастырып әрі «Абайтану» пәнінен алған біліміңе сүйеніп, әдеби сын жаз.
3. «Ел арна» сайтынан (<https://elarna.kz/kz/kojulymdar>) «Абай» спектаклін көріп, ақын образының ашылу деңгейіне баға бер.

4. Роман-эпопеяны идеялық жағынан мазмұндас өздерің 10-сыныптан білетін «Қаныш Сәтбаев» роман-эссесімен салыстыра отырып, аннотация жаз (CD-дегі №5 қосымша).
5. CD-дегі №1 қосымшаны үлгі ретінде пайдаланып, презентация жаса.

Білгенге маржан

«Абай жолын» оқығанда, ұлы ақынның образы бізді жалықтырмауы былай тұрсын, тіпті, не нәрсені болсын, Абайша түсініп, Абайша сезінуге мәжбүр етеді. Абайша шамданбасқа, Абайша шаттанбасқа, Абайша жеккөрмеске, Абайша сүймеске, Абайша ойланып, толғанбасқа, күйзеліп, тебіренбеске лажың жоқ. Абай образының еліктіргіш, иландырғыш күші, міне, осында. Әуезовтің Абай образын жасаудағы орасан шеберлігі де осында. Расында Абайдың Тоғжанға, Әйгерімге деген кіршіксіз таза махаббаты, Пушкин мен Лермонтовқа еліктеуі, Татьяна образын шексіз сүйюі, Абай аулына Біржан ақынның келуі, Абайдың толғаулары, оның керемет өлеңдерін туғызған ақындық шабыттың тамаша суреттері, туған даланың ақын көзімен көрген әр кездегі табиғат көріністері, т.с.с. – Абайдың ізгі ақындық жанының айнасы секілді, нағыз поэзия. Мұны оқып отырғанда, мынадай ойға келесің: ақын туралы, ақын жанының нәзік, құлпырған ғажап құбылыстары туралы тек ақын ғана осылай жазуы мүмкін! Бұл ретте Әуезовті Абай жанының, әсіресе, Абайдың ақындық жанының инженері дей аламыз.

Мұхамеджан Қаратаев

Әдебиет теориясы

Мазмұндық-тақырыптық талдау – шығарманы тұтастай ала отырып, талдау.

Композиция (лат. *compositio* – құрастыру, қиыстыру) – әдеби шығарманың құрылысы, оның үлкен-кішілі бөлім-бөлшектерінің бір-бірімен қисынды түрде қиюластырып, әртүрлі тәсілмен байланыстырылған тұтастық бірлігі. Көркем әңгіме, поэма, роман әр алуан сюжетке құрылады. Сюжет дегеніміз:

- шығармадағы адамдардың бір-бірімен байланысы, қарым-қатысы, күрес-тартыстары;
- шығармадағы оқиғаның дамуы. Оқиға белгілі бір тәртіппен дамиды. Бір оқиға себебі болса, екіншісі – оның нәтижесі.

Адамдар арасындағы күрес-тартыстар кездейсоқ нәрсе емес, өмір шындығы, өмірге түрлі көзқарас, түрлі мінездің түйісуі екендігі аңғарылады.

Оқиғаның белгілі бір мекенде, белгілі мезгілдерде болғандығы көрсетіледі.

Әңгіме адамдар туралы болғандықтан, олардың сыртқы пішіні, кескіні, мінез-құлқы, іс-әрекеті, күйініш-сүйініші, сөйлеген сөзі, қысқасы, өмірде адам қандай болса, көркем шығармада да біз тап сондай адамдарды кездестіреміз. Сөйтіп, шығармада кездесетін оқиғаның осылар тәрізді

әр алуан бөлшектердің қалауын тауып, жазушы асқан шеберлікпен қиюластырып, бір бүтін нәрсе етіп шығарады. Оқиғаның басталуы, өрбүі, шешімі – барлығы біртұтас композицияны құрайды.

Қолданып көр

Бірінші, екінші кітапқа мазмұндық-тақырыптық және сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы жанрлық ерекшелігін түсіндір.

Эксперименттік тапсырма

1. Сыныппен таңдаған тақырып бойынша Абай Құнанбайұлының мерейтойына арналған бағдарлама ұйымдастырыңдар. Ол үшін бағдарлама сценарийін алдын ала жазыңдар, ата-аналар, мұғалімдер, оқушылар арасында «Абай оқуларын» өткізіңдер, олардан сұхбат алыңдар.
2. «Абай жолы» романының бірінші немесе екінші кітабынан бір эпизодты таңдап, сахналық қойылым дайындаңдар.

Міне, қызық!

Мұхтар Әуезов Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жолсыз жаза» дастаны негізінде «Еңлік-Кебек» пьесасын жазды. 1917 жылы Абайдың немересі Ақыш ұзатыларда, туыстары оған ерекше сый жасамақ болып, Ойқұдықта осы пьесаны тұңғыш рет қойған.

Кітап – асыл қазына

1. Мырзахметов М. «Мұхтар Әуезов және Абай әлемі». – Абайды білмек парыз ойлы жасқа. – Алматы, Санат, 1997. – 416 бет.
2. Әуезов М. Шығармалары. Абай жолы. Т. 1. Роман-эпопея. – Астана: Фолиант, 2013. – 424 бет.
3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Дәуір, 2014.
4. Ахметов З. «Абай жолы» қалай туған?». – Қазақ әдебиеті. 27 қаңтар, 1984.
5. Мырзахметов М. «Абайға келудің жолы». – Қазақ әдебиеті. 17 қаңтар, 2014.
6. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Екінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2009. – 376 бет. – «Қазақтың 100 романы» сериясы.

«ҒАСЫРЛЫҚ ТУЫНДЫ» БӨЛІМІ БОЙЫНША ЖИЫНТЫҚ БАҒАЛАУ ТАПСЫРМАЛАРЫНЫҢ ҮЛГІЛЕРІ

1. Тест тапсырмаларын орында.

Абайдың өмірі өткен жерлер:

- A) Бөрілі
- B) Қасқабұлақ
- C) Ақшоқты
- D) Аягөз
- E) Жидебай
- F) Қарқаралы
- G) Семей

Абайдың прозалық шығармасы ... тұрады.

- A) 41 қарасөзден тұрады
- B) 43 қарасөзден тұрады
- C) 47 қарасөзден тұрады
- D) 45 қарасөзден тұрады
- E) 40 қарасөзден тұрады

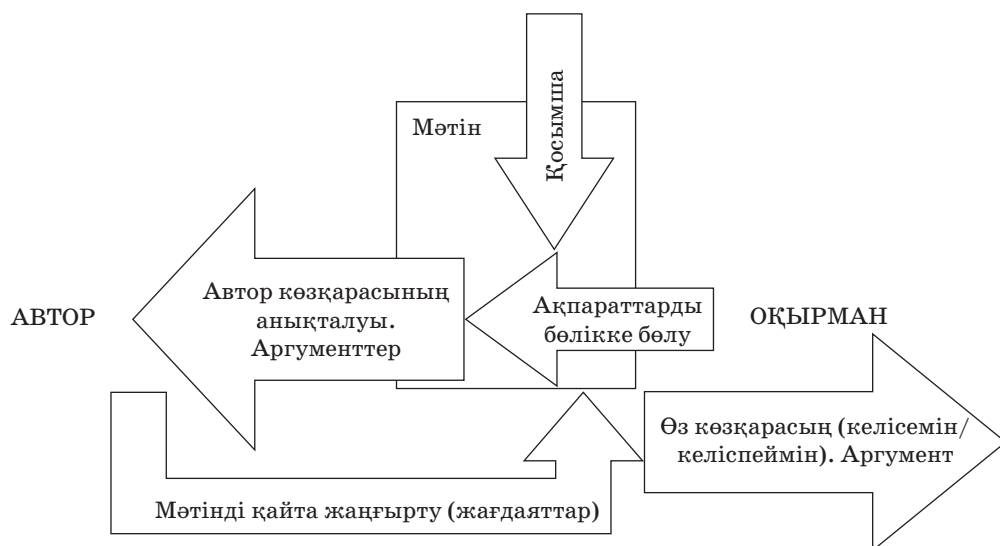
Абай Тоғжанды кездестірген тарау:

- A) «Қат-қабатта»
- B) «Жолда»
- C) «Шытырманда»
- D) «Жайлауда»
- E) «Еңісте»

2. Мәтінді оқып, берілген сызба бойынша талда.

«Абай – қазақ әдебиетінің классигі»... Абай «тіл ұстартып, өнер шашпақ» болады. Басы артық бір сөз де өлең ішінде тұрмауын, өлеңге «теп-тегіс жұмыркелсін айналасы» деген шарттарды қояды. Осындай қатаң шарт, ауыр сынның арқасында Абай сөздері Ілияс (Жансүгіров) айтқандай «қиюынан қыл өтпейтін» нығыз болып, мағынаға малынып келеді. Сондықтан оны ағызып оқып, сыдыртып өте шықсаң, ішкі мәніне жетпей қаламын деп кідіріп, салмақтап, ақынның кестелеген айшықтары, қошқар мүйіздерімен оралып өтуге тура келеді. Абай айтар сөзінің бәрін айтып, орнын тақырлап кетпейді, оқушыға да шығарғыштық сыбаға қалдырып кетеді.

*Құдайберген Жұбанов.
1934 ж.*

3. Бөлімді қорытып, «Ғасырлық туынды» деген тақырыпқа презентация жаса.

Халықаралық зерттеулер форматындағы тапсырма үлгілері

Мәтінді оқып, сұрақтарға жауап бер.

Қонақ үйде, дөңгелек үстел үстінде, қызғылт, күңгірт сәулесі бар тас шам жанып тұр. Оқтын-оқтын іргеден соққан жел лебімен әлсіз шам кейде ұйтқып, шалқи түсіп, кейде лапылдап, жалпылдай жанады.

...Түсі суық. Қара сұр жүзіне бозғылданып түгі де шығып алыпты. Жалғыз өзі ұзақ сөйлеп отыр. Зор даусында ыза мен зіл бар. Кейде Абайға қызық көрінетін бір мақалдар, мәтелдер айтылып кетеді.

Тегінде ертекші, өлеңші, не басқа әңгімеші адамға талай уақыт тапжылмай тесіле қарап қалу Абайдың кішкентай күнінен бергі әдеті еді. Адам пішіні әрдайым бұған бір тамаша, өзгеше қызық сурет тәрізденетін. Әсіресе, әжімі мол үлкендер пішіні бір қызық хикая тәрізді. Ол кей адамның айғыз-айғыз әжімінен, салбыраған ұртынан, қыртыстанған маңдайынан немесе бояуы оңған көздерінен, әр алуан сақал-мұртынан өзінше неше түрлі жанды, жансыз дүние сипаттарын көргендей болатын. Қына басқан, сызаты көп тас па? Я селдір тоғай ма? Не, көде-көкпек пе? Кейде мал мен аң бейнесі ме? Бәріне де ұқсап кетіп отыратын адам мүсіндері болады.

1. Мәтін қандай үлгіде жазылған?

- A) Зерттеу
- B) Хат
- C) Өмірбаян
- D) Әңгіме
- E) Естелік

2. Үзінді идеясына сай мақалды (мәтелді) тап:

- A) Алпысқа келгеннен ақыл сұра
- B) Ақыл – жастан
- C) Көпті көрген біледі
- D) Шөп те басынан құрайды
- E) Сақалға ақ түсті –
Көңілге дақ түсті.

3. Мәтін қай кейіпкер туралы?

- A) Байтас
- B) Байсал
- C) Құнанбай
- D) Тәкежан
- E) Бөжей

4. Мәтінде айтылмаған іс-әрекетті көрсет.

- A) Кейде лапылдап, жалпылдай жанады
- B) Қына басқан, сызаты көп тас па?
- C) Адам пішіні өзгеше қызық сурет сияқты
- D) Әкесі Абайға ертегі айтты
- E) Жалғыз өзі ұзақ сөйлеп отыр

5. Мәтінде қолданылған көркемдік тәсіл:

- A) Жанама мінездеу
- B) Пейзаж
- C) Тура мінездеу
- D) Портрет
- E) Кейіптеу

6. Пікірді оқып, тапсырмаларды орында.

Айтматов жазушы М.Әуезовтің мол салалы, кең арналы шығармашылығы туралы ой қозғаған «Ұстаз туралы сөз» атты мақаласында «Абай жолы» эпопеясының бас кейіпкері – Абай тұлғасына тоқтала келіп: «Абай секілді ой-арманы азат, шетсіз ақындық, шексіз адамдық тұлғаның өзін қоршаған о жар, топас тоң мойын топпен тартысқа түсуі және мұндағы сирек ұшырасатын жаңалық пен тазалық Абайды дүниежүзілік трагедияның шыңына шығарады...» – деп жазды.

1. Пікірге атау қой.
2. Ш.Айтматовтың М.Әуезов туралы пікіріне қандай баға берер едің?
3. Осы пікірмен танысқан оқырманның бірі «Абай дүниежүзілік трагедияның шыңына емес, реализм шыңына шықты» деген ойда. Бұл дұрыс па? Ойды өз дәлелің арқылы қошта не қарсы пікір білдір.
4. Ш.Айтматовтың пікіріне қандай ой қосар едің? Неліктен? Жауабыңды түсіндір.

IV БӨЛІМ

ТАБИҒАТ ЖӘНЕ АДАМ

*Кеңсің, дала,
Туған ана,
Көйлегің кең, көк ала.
Жан беретін,
Тән беретін,
Мейірімді ана – сен ғана.*

Сәкен Сейфуллин

*Біз табиғаттың өзін қайта түлететін ұрпақпыз. Жер, су,
ауа – адам баласының ұрпағынан ұрпағына мұра болып
келе жатқан мол қазына... Әрбір ағашты, әрбір бұтақты,
жалғыз дәнді де ыждағаттылықпен сақтау, қамқор болу –
басты міндеттің бірі.*

Ыбырай Жақаев

Қадыр Мырзалиев – сөздің сәйгүлігі, ойдың озарманы. Ол жеке бастың дара мұңынан бастап, қым-қиғаш халықаралық қайшылықтарға шейін қысылмай, қымтырылмай еркін жырлай алады. ...Демек, қазіргі қазақ поэзиясы көп дауысты, қуатты оркестр десек, мұның құрамындағы Қадыр мұзасының қайталанбас өз үні, машығы мен мәнері, айшығы мен өрнегі бар. Қадыр лирикасының сыңғыры бөлек, сыры терең.

Зейнолла Қабдолов

ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВ

Қадыр Мырзалиев
(1935–2011)

Қадыр ақын қай өңірде туып-өскен?

Қадыр Мырзалиев 1935 жылы 5 қаңтарда Батыс Қазақстан облысының Жымпиты ауданында туған. Қадыр жастайынан әдебиетке құмар болып өседі. Қазақ халқының аңыздары мен қиссалары, эпостары мен ертегілері жазылған «Қырық батыр» деген кітапты қолынан тастамайды. Қадыр ең алғашқы өлеңін 11 жасында жазады. Әкесі қайтыс болғаннан кейін мектеп-интернатта жатып оқиды. Балалық шағы Ұлы Отан соғысы жылдарының қиыншылық кезеңімен тұспа-тұс келген ақын ерте есейеді. Қадыр Мырзалиев бұл жайлы «Балалықсыз балалық» өлеңінде суреттейді.

Қадыр Мырзалиев қай жерде білім алады? Қандай қызметтер атқарады?

Ақын қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың филология факультетін, аспирантурасын бітіреді. Өз еңбек жолын 1958–1962 жылдары «Балдырған» балалар журналының әдеби қызметкері болып жұмыс істеуден бастайды. 1962–1965 жылдары поэзия және сын бөлімінің меңгерушісі, «Жұлдыз» журналының жауапты хатшысы болады.

Қ.Мырзалиев 1968–1973 жылдары «Жазушы» баспасының поэзия редакциялық алқасының жетекшісі, 1973–1978 жылдары Қазақстан Жазушылар одағының поэзия бөлімінің меңгерушісі қызметтерін атқарады. 1992 жылы Қазақстан Республикасы Жоғарғы кеңесінің ұлттық саясат, мәдениет және тілдерді дамыту комитеті төрағасының орынбасары болып істейді.

1994 жылы ақын Қазақстан Республикасының Халық депутаты болып сайланады.

Орал қаласындағы Қадыр Мырзалиевке орнатылған ескерткіш

Ақын шығармаларының тақырыбы қандай?

Қазақ әдебиетінде алғашында балалар ақыны ретінде кеңінен танылған ақын жырлары қазақ балалар поэзиясына жаңа тақырыптар, тың кейіпкерлер, көркемдік өріс әкелді. Балаларға арнап шығарма жазудың өзіндік ерекшелігі, көптеген қиындықтары бар, себебі балалар ақыны болу үшін автор балалардың мінез-құлқын, психологиясын, қабылдау дәрежесін жете білуі аса қажет. Ақын балалардың осы ерекшеліктерін әбден зерттеп, біліп, меңгергендігін «Жаңғалақтар» (1960 ж.), «Тақпақ айтып, өн шырқайық» (1961 ж.), «Кішкене Қожанасырлар» (1961 ж.), «Алуан палуан» (1962 ж.), «Омар мен Құмар» (1963 ж.), «Сабақ» (1964 ж.), «Мешін мен адам» (1968 ж.), «Ноян қоян», «Күміс қоңырау» (1970 ж.), «Шымыр жаңғақ» (1984 ж.) т.с.с. кітаптарынан көреміз. Ақынның «Күміс қоңырау» (1985 ж.), «Мәңгі майдан» (1993 ж.), «Үкілі үзінділер» (1996 ж.), «Алаштың арманы» (2001 ж.), «Иірім» (2004 ж.) т.б. кітаптары жарық көрді.

Қ.Мырзалиевтің «Сақал саудасы», «Қасқыр қақпан» атты сатиралық комедиясы, Махамбетке арналған «Жаралы жолбарыс» трагедиясы, Ақсақ Темірге арналған «Әмір Темір» поэтикалық драмасы және Төле би либреттосы – ақын қаламынан туған ірі драмалық туындылар болып саналады.

Қаламгердің елуден астам поэзиялық, прозалық және әдеби сын кітаптары жарық көрді. Жырлары ойлылығымен, парасат әлемінің кеңдігімен айрықшала-нады. Ақынның көптеген өлең жолдары қанатты сөздерге, нақылдарға айналды.

Оның «Қазақтарды шетелдік қонақтарға таныстыру», «Бабамыздың шоқ басқан табанымен», «Қазақ пен қонақ» және тағы басқа өлеңдері халқымыздың психологиясын шебер бейнелеп, ұлттық құндылықтарын ұлықтайды. Ана тілінің, ұлттық аспап – домбыраның қасиеті мен күдіреті де ақын қаламынан тыс қалған жоқ.

Қадыр Мырзалиев аударма саласына қандай үлес қосты?

Қадыр ақын – шебер аудармашы. Әлемдік әдебиет өкілдері Ж.Румидің, Г.Гейнениң, В.Гюгоның, М.Лермонтовтың, С.Есениннің, Р.Ғамзатовтың, Ә.Межелайтисің, Ш.Петефидің т.б. қаламгерлердің жырларын қазақ тіліне аударған. Талантты ақынның өз туындылары да бірнеше тілге аударылып, шетелдіктер тарапынан өте жоғары бағаланды.

Оның 200-ден астам өлеңіне Н.Тілендиев, Е.Рахмадиев, Ш.Қалдаяқов, Ә.Бейсеуов, М.Сағатов, М.Маңғытаев, Е.Хасанғалиев т.б. көптеген талантты композиторлар әндер шығарған.

Қадыр Мырзалиев – Қазақ КСР Мемлекеттік, Моңғолияның халықаралық «АВЪЯС», тәуелсіз «Тарлан» сыйлықтарының иегері, Қазақстанның халық жазушысы. Ол «Достық», «Парасат» ордендерімен марапатталған.

Орал қаласында ақын атында Өнер және мәдениет орталығы, Батыс Қазақстан облысы Сырым ауданында орта мектеп бар.

Зерделі ой

Қадырды білмейтін қазақ әсте жоқ. Қадырды әлі әріп танымаған бүлдіршін бөбектен бастап, әріпті көзілдіріксіз көре алмайтын қарияға дейінгінің бәрі біледі. Өзін білмесе де, сөзін біледі.

Әбіш Кекілбаев

Пікірлесейік

1. Қ.Мырзалиевтің қандай шығармаларын білесің?
2. Қ.Мырзалиев поэзиясының тақырыбы қандай?
3. Оның шығармаларының ерекшелігі неде? Пікіріңмен бөліс.
4. Ақын кімдердің шығармаларын қазақшаға аударған?

Себебін анықта

1. Не себепті балалар ақыны болу қиын?
2. Неліктен ақын шығармаларындағы авторлық идея өмір шындығымен байланысты дейміз?

Тобыңда талдап көр

1. «Бабамыздың шоқ басқан табанымен» өлеңінің үзіндісін дауыстап оқып, қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасып қалған ұлттық әдет-ғұрып, мінез-құлқын, психологиясын, экономикалық, әлеуметтік,

саяси бейнесін тарихи шындыққа сай үлкен көркемдік шеберлікпен суреттегенін талдап, дәлелдеңдер:

Бабамыздың шоқ басқан табанымен,
 Бірдей екен жақсысы жаманымен:
 Бір жаманы – тынымсыз көше берген,
 Бір жақсысы – қимаған даланы кең.

Бір жаманы – жел сөзге ерген екен,
 Бір жақсысы – тілге ерік берген екен.
 Бір жаманы – кетпенге орашолақ,
 Бір жақсысы – найзагер, мерген екен.

Бір жаманы – кешігіп әліппе ашқан,
 Бір жақсысы – күйлері көбік шашқан.
 Бір жаманы – қыздарын малға сатып,
 Бір жақсысы – сүйгенін алып қашқан.

- Хрестоматиядағы «Қызыл кітап» поэмасын оқып, сюжеттік-композициялық құрылымын талдаңдар. Үш топқа бөлініп, жұмыс жасаңдар.
 - 1-топ: Постер қорғайды.
 - 2-топ: Көрініс қояды.
 - 3-топ: Дебат ұйымдастырады.

Дәптеріңе жаз

Қ.Мырзалиев шығармаларының ерекшеліктерін саралап жаз.

Түйінде

Қадыр Мырзалиев қандай ақын? Ол қазақ әдебиетіне қандай үлес қосты? Ойыңды кестедегі көрсеткіштер арқылы түйіндеп, авторға хат жаз.

Білім	Тақырып бойынша алған ақпараттарым
Эмоция	Менің көңіл күйім
Баға	Автордың шығармашылығына берген бағам
Сын	Автор шығармаларының мен үшін маңызы
Идея	Оқырман ретінде автор шығармаларын насихаттауға ұсынатын идеям

Қалай ойлайсың?

- Ақын «Қазақтарды шетелдік қонақтарға таныстыру» атты өлеңінде неге

...Қазақ осы:
 Дала дейтін,
 Күн дейтін.
 Қазақ осы:

«Өнер алды – тіл», – дейтін.

Қазақ осы:

Қарасың ба,

Ақсың ба,

Қоңырсың ба,

Жатырқауды білмейтін... – дейді?

2. Қазіргі қазақтарды әлемге сен қалай таныстырар едің? Ойыңды флип-чартта жинақтап ұсын.

Үйде орында

1. Интернеттен Қ.Мырзалиевтің «Атамекен» деген әнін тауып, жүктеп ал. «Атамекен ақын көзімен» деген тақырыпта эссе жаз.
2. «Табиғат – жаратылыс пернесі», «Ауыл – атамекен пернесі», «Махаббат – ғашықтық пернесі», «Арман – үміт пернесі», «Мұрат – мүдде пернесі», «Бейнет – зейнет пернесі», «Той – тамаша пернесі», «Уақыт – мезгіл пернесі», «Өлең – өнер пернесі», «Өмір – ғұмыр пернесі» деген өлеңдерін Интернеттен тауып оқып, олардағы ортақ ойды анықтап, ақын идеясын түсіндір.

Білгенге маржан

Қадыр Мырзалиевтің қанатты сөздері.

Махаббат тақырыбы үлкен тактыны, ерекше әдептілікті керек етеді. Дарақылық, дөрекілік, бәдіктік оның болмысына жат. Сәл ауытқып түскен тіркес, шалыс басқан шалағай сөз махаббатқа да, ғашықтарға да абырой әпермейді.

Өлең деген – ой мен сезімнің ар жағы.

Адам өрісі кеңіген сайын аң-құстың өрісі тарыла түседі.

Әдебиетте саған көзіңнің тірісінде қоғамның берген бағасы – анық баға емес.

Нағыз жазушы шындап келгенде ешкімге қызмет етпейді.

Ана тілің – асылың, оны білмеген – масылың.

Отаныңнан қанша шақырым ұзақтасаң,
Сонша шақырым рухани жақындай түсесің.

Адам боп оңай туғанмен,
Адам боп қалу көп қиын.

Ең үлкен махаббат – халық махаббаты.

Міне, қызық!

Қадыр бала кезінде-ақ өлең жазуды әдетке айналдырып, олардан үлкен жинақ жасаған. Бірақ ол өлеңдерін жақын досы өртеп жіберді. Бұл оқиға Қадырдың

шығармашылық жолындағы алғашқы кедергі болды. Дегенмен Қадыр досының ол әрекетіне ренжіген жоқ. Ақын, керісінше, жаман өлеңдерден құтылуыма көмектесті, бұл менің қолымнан келмес еді деп, досына алғысын білдірген.

Кітап – асыл қазына

1. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Нысанбаев Ә. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.
2. Қазақстан баспагерлері мен полиграфистері. Анықтамалық. – Алматы: Білім, 2005.
3. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушылар: Тоғысбаев Б., Сужикова А. – Алматы: Алматыкітап, 2009.

Зерделі ой

Қадыр Мырза Әлі – ұлт ақыны. Қазақ деген тегі мықты, тарихы бай, тағдыры күрделі, түйсігі мың қатпар, қалтарысты, астарлы, тысты, алапат тілді, қабілетті қаһарман, қайсар халықтың тұңғығына бойлап, кеңдігіне кепіл боп, бітімімен біте қайнасып, ұлылығын, рухын, ар-ұятын, үмітін барынша әспеттей отырып, кемшінің мінін, қайғысын, сорын азаматтық тұрғыда қазып айта алған, сыншыл да ойшыл ақын.

Күләш Ахметова

«Қызыл кітап» поэмасы

Неге ауылдың лайладым бұлағын?

Неге аттым тауешкінің лағын?

Қадыр Мырзалиев

CD 05

Поэма үзіндісіндегіден басқа елімізде жойылып кеткен жануарлар бар ма? Зерттеу жүргіз.

Қадыр Мырзалиевтің тақырыптарының бірі – табиғатты жырға қосу. Ақын табиғат сұлулығын «Нұр», «Түн кірпігін ілмеді», «Шалкөде жайлауы» атты өлеңдерінде ерекше бір сыршылдықпен жырлайды. Ал «Мүйізтұмсық немесе миллионның тағдыры» немесе «Қызыл кітап»

шығармаларында экология мәселесін көтерді. «Адам өрісі кеңіген сайын аң-құстың өрісі тарыла түседі» деп ақынның өзі айтқандай, адам баласы өзінің де табиғаттың бір бөлшегі екенін ұмытып, оған қол салғанын күйіне баяндады.

Поэмадағы лирикалық кейіпкер табиғатты жойып алудан қорқады:

Шынтақтаған жастықты
 Көрінеді
 Аққу-қазды жаныштап жатқандайын.
 Өкпелетпеу керек қой қожайынды.
 Айта алмайсың халыңды,
 Не жайыңды.
 Ұстай беріп айырды

Шошып кетем
Шаншығалы жатқандай дәу жайынды!
Ақын өзінің азаматтық үнін, көкейкесті ойын былай білдіреді:

...Аяймын мен анасыз,
Атасызды,
Аяймын мен құлынсыз,
Ботасызды.
Хайуанатқа жасаған қиянатың –
Бауырыңа жасаған опасыздық! –

деп, күйіне отырып, кешірім сұрайды:

Кешіре гөр біздерді,
Әулие көл!
Кешіре гөр біздерді,
Қыр киелі!

Автор табиғатты қорғауды тек ел аумағында ғана емес, бүкіл ғаламшар аралық мәселе ретінде қарастырып, оқырманды Америкаға да, Африкаға да, Еуропаға да апарды, бір кездерде мұнда адам саудасы болғанын да айтады. Кейбір халықтың жойылып кеткенінен шошынады. Қандай да болсын, зорлық-зомбылықтан бас тарту қажеттігін түсіндіреді.

Бір кезде елімізде мекендеген аңдарды түгендейді, соларды жоқтайды. Поэмамы не себепті «Қызыл кітап» деп атағанын аңғартады:

...Қызыл кітап –
Мезгілсіз кеткендердің
Бастарына қойылған қызыл шырақ!
... Қызыл кітап –
Опат боп кеткен аңның,
Бастарына қойылған қызыл күмбез.

Ақын саналы адам болғандықтан, табиғатты қорғау парызымыз екенін айта келе:

Орнында ма санамыз?
Күшіміз де?!
Мамонт құсап
Жігіттік,
Азаматтық
Қалған жоқ па көміліп ішімізде?! –

деп ойлануға шақырады. Ата-баба салтын ұмытпау керектігін есімізге салады:

Жақсылықтың алдында бас иетін
Бабалардың не істейміз өсиетін?!
Жер жоғалтса, не болмақ перзенттерін?
Ер жоғалтса, не болмақ қасиетін?!

Табиғат пен адам арасындағы үндестік, қоршаған ортаны қорғаудың маңыздылығын поэмада былайша түйіндейді:

Одан көріп,
Ақыры бұдан көріп,
Таласқаннан не таппақ құлан, керік?!
Жоғалтқанды жоқтаған жөн болғанмен,
Жоғалтпаған жақсырақ одан гөрі!

Зерделі ой

Оның қаламынан туған ертегілер мен балладалар, сюжетті өлеңдер мен пейзаждар, мысалдар мен мазақтамалар, жаңылтпаштар мен жұмбақтар, санамақтар мен диалогтер қазақ балалар әдебиетінің классикасына қосылып, сәби оқушының рухани тәбетін ашып, ой-санасын оятар хрестоматиялық үлгілерге айналды.

Әбіш Кекілбаев

Пікірлесейік

1. Поэманың тақырыбы қандай?
2. Шығарма атауы қандай идеядан туындаған? Оның атауын басқаша қалай өзгертер едің?
3. Поэманың жанрына қарай композициялық ерекшелігін анықта.

Себебін анықта

1. Ақын неліктен табиғаттан кешірім сұрайды?
2. Не себепті ақынды балалар әдебиетінің классигі дейміз? Ойыңды мысалдармен дәлелде.

Тобыңда талдап көр

1. Топтарға бөлініп, шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын талдаңдар.
2. Поэманың жанрлық ерекшелігін өзге жанрлармен салыстыр.
3. «География», «Биология» пәндерінен алған білімдеріңе сүйеніп, коллажды тақырыппен байланыстырып, талдаңдар.

Дәптеріңе жаз

1. Табиғатты қорғау туралы мақал-мәтелдерді поэма үзінділерімен байланыстыра отырып, аргументті әссе жаз.
2. Суретке атау беріп, қысқаша мәтін жаз.

Түйінде

1. «Құнды ой» стратегиясы бойынша поэманың көркемдік-эстетикалық құндылығы туралы ойыңды 7 сөйлеммен жеткіз.
2. Поэмада көтерілген мәселелерге қатысты ойыңды түйіндейтін әңгіме жаз.

Қалай ойлайсың?

«Адамзаттың табиғатсыз күні жоқ, оны айтуға табиғаттың тілі жоқ» дегендей, табиғаттың тілсіз болуы мүмкін бе? «Табиғаттың да тілі бар» тақырыбында ойыңды тарқатып айт.

Үйде орында

1. <https://kitap.kz> сайтынан В.Шукшиннің «Деревняда тұрғым келеді» кітабын оқып, поэмамен салыстырып, ортақ құндылықтарды талда.
2. Қазіргі еліміздегі сирек кездесетін жануарлардың ахуалы қандай? Сол туралы қосымша мәліметтер қарап, өз көзқарасыңды білдіріп, әлеуметтік желідегі оқырмандармен бөліс.
3. Шығарманы идеялық жағынан мазмұндас туындымен (С.Сейфуллин «Ақсақ киік» өлеңі) салыстыра отырып, әдеби сын жаз.
4. CD-дегі №1 қосымшаны үлгі ретінде пайдаланып, презентация жаса.

Білгенге маржан

Орал қаласында Қадыр Мырзалиев атындағы Өнер және мәдениет орталығы орналасқан. Орталықта түрлі шаралар мен әдеби-мәдени кештерді өткізуге арналған концерт, конференция залдары, амфитеатр және кітапхана бар. Орталық залдар заманауи техника құралдарымен қамтылған.

Ғимарат алдындағы үлкен LED экранда қаламгердің афоризмдері жазылған және фотосуреттерінен жасалған бейнеролик көрсетіліп тұрады. Сондай-ақ мұнда келушілер қаламгердің пайдаланған заттары және жеке кітапхана қорын тамашалай алады.

Әдебиет теориясы

Риторикалық сұрау (лепті сұрау) – ойды, сезімді әсерлі жеткізу үшін жауабы өзінен-өзі айқын нәрсені әсерлі леппен, сұрау түрінде айту. Өлеңде қойылған сұрақтың жауабын оқырман өзі біліп отырады. Риторикалық сұраулы сөйлем жауапты қажет етпейді.

Қолданып көр

Поэмадағы риторикалық сұрауы бар өлең жолдарынан мысалдар жазып, олардың неліктен риторикалық сұрауға жататынын түсіндір.

Эксперименттік тапсырма

Информатикадан алған біліміңе сүйеніп, «Мен де ғаламшардың бір бөлшегімін» деген тақырып бойынша Scratch программасында мультфильм жаса.

Кітап – асыл қазына

1. Мырзалиев Қ. Таңдамалы жинақтар: 2-т. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2006.
2. Мырзалиев Қ. Таңдамалы жинақтар: 3-т. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2007.

Сұлтанәлі Балғабаевтың қиялы шынайылықтың шеңберінен шықпайды. Жазудың сарабдал жолын тауып алған жазушы.

Нүрдәулет Ақыш

СҰЛТАНӘЛІ БАЛҒАБАЕВ

Сұлтанәлі Балғабаев
(1946 жылы туған)

Қаламгер қай өңірде туып-өскен?

Сұлтанәлі Базарбайұлы Балғабаев 1946 жылы 21 мамырда Қызылорда облысы, қазіргі Шиелі ауданының «1 май» ауылында шопан отбасында дүниеге келген. Мектепті бітіргеннен кейін 1964–1966 жылдары туған ауылында шопан болған, ол кезде оқуға түсу үшін міндетті түрде екі жыл еңбек өтілі қажет екен. 1966 жылы қазіргі өл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың журналистика факультетіне түсіп, оны 1971 жылы аяқтап шығады.

Сұлтанәлі Балғабаевтың еңбек жолы қалай басталады?

1971–1976 жылдары «Білім және еңбек» («Зерде»), «Мәдениет және тұрмыс» («Парасат») журналдарында, «Жалын» баспасында, Қазақстан Жазушылар одағында қызмет істеген. 1985–1996 және 2003–2005 жылдары Ф.Мүсірепов атындағы Мемлекеттік академиялық жастар мен балалар театрында әдебиет бөлімінің меңгерушісі болған.

1992 жылдан Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төрағасының орынбасары, 2002 жылдан «Алтын бесік» журналының бас редакторы, Қазақстан Жазушылар одағының соңғы үш құрылтайында одақтың басқарма мүшесі болған. Сонымен бірге қазір Жазушылар одағының Драматургия кеңесінің төрағасы. Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясында ұстаздық қызмет атқарып жүр.

Қаламгер қандай шығармаларды дүниеге әкелді?

С.Балғабаев 1966 жылы жиырма жасында жас ақындардың республикалық фестивалінде үшінші орын алып, жүлдегер атанады.

1978 жылы «Жалын» баспасынан «Жұлдызың жансын» атты қазақ спортшылары туралы деректі повестер мен әңгімелер жинағы шыққан. Жазушының «Алтын сағым» (1979 ж.), «Құм мен қызғалдақ», «Шөл» (1984 ж.), «Дала мен дария» (1988 ж.), «Қазақтың қызыл кітабы» (1988 ж.), «Красная гармонь» (1992 ж.), «Ең әдемі келіншек» (2006 ж.) атты повестері мен әңгімелері,

мақалалар жинақтары басылып шықты. 2009 жылы «Сырдария кітапханасы» сериясы бойынша қаламгердің «Сыр мен Сарысу», «Ғажайып көктем» атты екі томдық таңдамалы шығармаларының жинағы жарық көрген.

С.Балғабаев драматургия жанрында да жемісті еңбек етіп келеді. «Қыз жиырмаға толғанда», «Біз де ғашық болғанбыз», «Қазақша күрес» (Қазақстан Мәдениет министрлігінің жабық бөйгесінде жүлде алған), «Әйелдер әлемі немесе ең жақсы еркек», «Ең әдемі келіншек», «Ғашықсыз ғасыр», «Тойдан қайтқан қазақтар», «Жымбала, Мико және қасқыр», «Сағыныш пен елес», «Өтірік айтпайтын адам», «Әйелдер әлемі» атты пьесалары республикалық театрларда, сондай-ақ өзбек, ұйғыр, қырғыз, қарақалпақ театрларында да сахналанды.

Сұлтанәлі Балғабаев – Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты. «Құрмет» ордені, «Қазақстан Республикасына 10 жыл», «Астанаға 10 жыл» мерекелік медальдарымен т.б. марапатталған.

Зерделі ой

Жазушының қаламынан туған әрбір шығарма заман тынысымен үндесіп жатыр. Ол отбасылық-әлеуметтік жағдаяттар арқылы дәуір дертін, ондағы адамзаттың күннен күнге азып-тозып бара жатқанын жеңіл астар мен ащы сатира арқылы әшкерелеп береді.

Моншақ Бекайдарова

Пікірлесейік

1. Сұлтанәлі Балғабаевтың шығармаларының тақырыбы қандай?
2. Қандай туындылары сахналанған?

Себебін анықта

1. Сұлтанәлі Балғабаев не себепті шопан болды?
2. Драматург пьесаларының қазақ сахнасында ғана емес, өзге елдерде де қойылу себебі неде?

Тобыңда талдап көр

1. <https://elarna.kz/kz/ojylymdar> сілтемесі бойынша қаламгердің бір пьесасын көріп, шығармадағы авторлық идеяны өмір шындығымен байланыстыру шеберлігін талдаңдар.
2. Автордың шығармасын талдап, оның маңызы туралы ойларыңды «Құнды ой» стратегиясы бойынша 7 сөйлеммен жеткізіндер.

Дәптеріңе жаз

Ақын өмірін «Кеңейтілген тізім» әдісі (статистикалық деректер, уақыт желісі, қарапайым фактілер жиынтығы) бойынша дәптеріңе түсір.

Түйінде

С.Балғабаевтың шеберлігі туралы ойыңды қорытып, түйінде. «Борт журналы» әдісімен кестені толтыр.

Берілген тақырып бойынша маған не белгілі?	Автор туралы қандай жаңалық білдім?

Қалай ойлайсың?

Қаламгердің қоғамдық жұмыстарға араласуы оның шығармашылығының дамуына ықпал етті ме? Ойыңды нақты фактілермен дәлелде.

Үйде орында

«Төрт сөйлем» тәсілі бойынша Сұлтанәлі Балғабаевтың жазушылық портретін жаз.

1. Пікір. Жазушы туралы мәліметті жинақтап, пікіріңді жеткіз.
2. Дәлел. Мәтіннен үзінді келтіре отырып, пікіріңді дәлелде.
3. Мысал. Пікіріңді қазақ әдебиеті тарихымен байланыстырып, мысал келтір.
4. Қорытынды. Қаламгер туралы ойыңды қорытындыла.

Білгенге маржан

Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы – республикалық мәртебесі бар халықаралық үкіметтік емес ұйым. Ол 1992 жылы қыркүйекте өткен Дүниежүзі қазақтарының құрылтайында құрылды. Қауымдастықтың негізгі мақсаты – республикадан тысқары, шетелдерде жүрген қазақ диаспорасымен жан-жақты байланыс орнату, мәдени және білім беру мәселелері жөнінен жәрдемдесу. Сондай-ақ қауымдастық тарихи Отанына көшіп келген қазақтарға әлеуметтік қамқорлық жасап, қайырымдылық шараларын ұйымдастырады. Шетелдердегі қазақтардың мәдени орталықтарымен тығыз байланыс орнатып, бірлескен бағдарламаларды жүзеге асырып келеді.

Саяси түсіндірме сөздік

Міне, қызық!

Сұлтанәліні әкесі 5 жасында әріп тануға үйрете бастады. Анасы орталықтан «Әліппе» оқулығын әкеліп берген. Осылайша, Сұлтанәлі жеті жасқа дейін бүкіл әріптерді үйреніп қана қоймай, батырлар жырын жатқа айтқан.

2–3-сыныптардан бастап өлең шығара бастаған.

Кітап – асыл қазына

1. Балғабаев Сұлтанәлі // Қазақстан жазушылары / Құрастырушылар: С.Қамшыгер, Қ.Жұмашева. – Алматы: Ан арыс, 2009.
2. Балғабаев Сұлтанәлі // Қазақстан жазушылары: XX ғасыр: Анықтамалық / Құрастырушылар: Е.Дүйсенбайұлы, А.Естен, Қ.Омарұлы ж.б. – Алматы: Ана тілі, 2004.

«Тойдан қайтқан қазақтар» комедиялық драмасы

Тойдың тамашасын бақпа,
тағылымын бақ.

Мақал

CD 06

Мәтінді тыңдап, «Той – қазақтың қазынасы» тақырыбына эссе жаз.

Жазушы-драматург Сұлтанәлі Балғабаев көптеген пьесалар жазды. Ол қазіргі қоғам өмірінің түрлі мәселелері – тіл, руханият, ұлттық мүдде және отбасылық-тұрмыстық өткір жайттар туралы драмалық, трагедиялық, комедиялық сипаттағы реалистік туындылар жасады. Жазушының қаламынан туған әрбір шығарма заман тынысымен үндесіп жатыр.

Солардың бірі – «Тойдан қайтқан қазақтар» деп аталатын екі бөлімді комедия. Бұл – көзбояушылық, бастықтың алдында құрдай жорғалау, сыбайлас жемқорлық сияқты қоғамдағы келеңсіздікті бейнелеген сатиралық туынды.

Осы комедиядағы кейіпкерлердің іс-әрекеттері, мінез-құлықтарынан олардың өз білімі мен талантына сенімсіз, тек жағымпаздану арқылы ғана күн көріп жүрген типтік бейнелер екені көрінеді. Өздерінің руының адамдарын «... батыр бабамыз ... бес жасында шешен, он жасында қол бастаған көсем болды...» деп дәріптеп, қазақ тарихын өрескел бұрмалаушы жалған «тарихшы-ғалымдар» Асай Мүсеевич бейнесіне жинақталған. Ал Қошқарбай секілділердің оларды: «Ұлы ғалым... Бұл кісінің ашқан жаңалықтары керемет!» деп жағымпаздана көпіртіп мақтауы – біздің қоғамда кездесіп қалатын жағдай.

Пьесадағы тағы бір кейіпкер Мәліс Әлібаевич – өз қызметін асыра пайдаланушы, туыстарын, жағымпаздарды маңына жинаған қуыс кеуде мансапқор шенеуніктердің жинақталған бейнесі.

Жандайшаптар қалай жағынарын білмей, тіпті президент болуыңыз керек деген идея ұсынады: «Айтпақшы дейім, Мәліс Әлібаевич, сіз алдағы сайлауда президенттікке өз кандидатураңызды ұсынуыңыз керек!» Бұл, әлбетте, Мәліс Әлібаевичтің жанына жағып кетеді: «Жо-жоқ, оған әлі ертелеу!.. Ертелеу!.. Ең алдымен (даусын ақырын шығарып). Сізден несін жасырайын, осы жақында министр болатындай мүмкіндігім болып тұр!». Мәліс Әлібаевичтің «оған әлі ертелеу» деген сөзі оның президенттіктен де дәмелі екенін аңғартады. Оның екіжүзділігі жанындағыларға уәдені үйіп-төгіп беріп, кейін тайқыш кетуінен аңғарылады.

Жолсерік келіншек. Мәке! Мәліс ағай, сіз маған... әлгі айтқаныңыз... Уәдеңіз...

Мәліс Әлібаевич. /оны енді байқап/ А, сіз маған бірдеңе айтайын деп пе едіңіз? Арызыңыз бар ма еді?!.. Оны кеңсеге әкеліңіз!.. Канцелярияға апарып тіркетсеңіз, маған жібереді... Көреміз сосын... Ал, сау болыңыздар!

Бастықты шығарып салу «салтанаты»

Өзі ерігіп, қыдырып, қызық қуып жүрсе де, жұртқа «Жұмыс істеу керек!.. Той тойлап, жүре бермей, жұмыс істеу керек!» деп ұрысып кетеді.

Пьесадағы басқа да кейіпкерлер: пойыздың бастығы, саудагер әйел, жолсерік келіншектің іс-әрекеттері де, кез келген мәселеде бармақ басты, көз қысты, екіжүзділікпен өмір сүретін қазіргі тұрмыс қайшылықтары да уақыт шындығына сәйкес бейнеленген. Пойыз бастығы мен жолсерік әйел – сырттай мінсіз, халыққа адал қызмет етушілер болып көрінгенімен, пайда тауып қалу мақсатымен билетсіз жолаушыларды пойызға отырғызуды көздеген адамдар.

Билетсіз жолаушы – алыпсатарлықтың құрбаны. Көліктердің билет сату қызметін электронды жүйеге көшіргенімен, пойыз билеттері әлі де болса, алыпсатарлардың қолында кететіні – қоғамдағы шынайы, өзекті мәселе. Дегенмен автор билетсіз жолаушының ата-баба басына құран оқыту үшін жүргенін келтіру арқылы бір үміттің бар екенін де білдіреді.

Зерделі ой

Сұлтанәлі Балғабаев – бүгінгі таңдағы аға буын драматургтердің ішіндегі белгілі, өзінің шығармаларымен халыққа кеңінен танылған драматургтердің бірі.

Амангелді Мұқан

Пікірлесейік

1. С.Балғабаевтың қандай пьесалары бар?
2. Шығарма атауын басқаша қалай өзгертер едің?
3. Автор адам бойындағы қандай қасиеттерді пьесаға арқау еткен? Авторлық идеяның өмір шындығымен байланысын анықта.

Себебін анықта

1. Не себепті пьеса «Тойдан қайтқан қазақтар» деп аталады? Автордың көздеген мақсаты не?
2. Осы драмада көтерілген мәселе неліктен қазірге дейін өзекті? Көзқарасыңды әссе жазу арқылы білдір.

Тобыңда талдап көр

1. Топтарға бөлініп, пьесада көрсетілген қоғамдағы келеңсіз жайттарды, олардың себеп-салдарын талдаңдар. Пікірталас өткізіңдер.
2. Драманың жанрлық ерекшелігін өзге жанрлармен (мысалы, әңгіме) салыстыра отырып талдаңдар.
3. «Тыңдайтын үшбұрыштар» әдісімен үш адамнан (спикер, сұхбат алушы, хатшы) тұратын шағын топтарда жұмыс істеңдер.

Спикер мұғалімнің нұсқаулығы бойынша шығарманың жанрына қарай композициялық ерекшеліктерін айқындайды. Сұхбат алушы мұқият тыңдайды және мәселенің егжей-тегжейін анықтау үшін сұрақтар қояды. Хатшы оларды бақылайды және спикерге де, сұхбат алушыға да кері байланыс береді.

4. Егер көлікке билетсіз отыру жағдайына тап болсаңдар, не істейсіңдер?

Дәптеріңе жаз

Шығарма идеясы мен көркемдегіш құралдардың байланысын көрсет. «Ақпаратты сүзу» әдісімен көркемдегіш сөздерден тұратын сөйлемдерді сүзіп алып, жазып шық.

Түйінде

1. Драмадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау арқылы өмір шындығын көрсетіп, кестені толтыр.

Шығарма кейіпкері	Портреті	Мінезі	Іс-әрекеті

2. Шығарманы идеялық жағынан мазмұндас Ш.Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесімен салыстыра отырып, әдеби сын жазып түйінде.
3. <https://kitap.kz> сайтынан Ә.Несиннің «Біз кәдімгі есекпіз» шығармасын оқып, драмамен салыстырып, ортақ құндылықты анықта.

Қалай ойлайсың?

Автор шығармасында қоғамда кездесетін сыбайлас жемқорлық мәселесін қалай көрсеткен? Оны қандай үзінді, дәйексөздермен дәлелдей аласың?

Үйде орында

1. Театрдан немесе «Ел арна» сайтынан (<https://elarna.kz/kz>) «Тойдан қайтқан қазақтар» спектаклін көріп, шығармадағы заман көрінісі мен қазіргі заман көріністерін салыстырып, көркемдік құндылығына баға бер. Спектакльді әлеуметтік желіде құрбыларыңа жарнамала.

2. CD-дегі №1 қосымшаны үлгі ретінде пайдаланып, презентация жаса.

Білгенге маржан

Сұлтанәлі Балғабаев: Осыдан жиырма бес жылдан астам уақыт бұрын, тәуелсіздік алмай тұрған кезде «Қызыл кітапқа кіретін халық» деген бірнеше бөлімнен тұратын проблемалық мақалалар жазып, жарияладым. Ол кезде Алматыда бір-екі ғана қазақ мектебі бар еді. Қазақтардың өз ана тілінен, ұлттық ерекшеліктерінен теріс айналуы, ішкілікке салынып, моральдық жағынан бұзылуы барынша асқындап тұрған. Соған орай, қазақ халқы осы қалпымен тұра берсе, азып-тозып, ұлт ретінде жойылып кетеді деген мәселе көтердім. Бұл ойымды «Қазақша білмейтін қазақ қай ұлтқа жатады?», «Ілгері баспаған интеллигенция», «Қазақ жеңе ме, арақ жеңе ме?!», «Қазақтан шыққан басшылар қазақ халқын қадірлей ме екен?!» деген тақырыптармен жеке-жеке талдап, дәлелдеуге тырыстым. Бұл жазғандарым біреулерге ұнады, біреулерге ұнамады. Десек те, содан бері заман да, ел мен адам да өзгерді. Ең бастысы, бұрын Алматы қаласында бір-екі ғана қазақ мектебі болған, қазір таза ана тілінде білім беретін 60-тан астам оқу ордасы бар. Көшеде кездескен қаракөз

бүлдіршіндер түгел дерлік (олардың арасында өзімнің немерелерім де бар) майын тамызып, әдемілеп қазақша сөйлейді. Осыларды көргенде өзімді кәдімгідей бақытты сезінемін. Бір кездегі айтқандарымның жерде қалмай, күндердің күні жүзеге асқанын көргенде бойымды ризашылық сезім билейді.

<http://old.aikyn.kz>.

Әдебиет теориясы

Комедия (грек. *komodia*) – драмалық жанрдың негізгі бір түрі, өмірдегі келеңсіз, жағымсыз құбылыстарды, адам бойындағы міндерді, оспадарлықты күлкілі етіп бейнелейтін сахналық шығарма. Әдебиеттегі комикалық нысанның ең ерекше түрі ретінде комедияның ең маңызды ерекшеліктері – юморды, иронияны, сарказмды, сатираны қабылдап, бере білуі. Комедиялық шығармада шынайы тапқырлық, асқан зеректік танытатын жарқылдаған ашық көңілді күлкіден бастап, кейіпкердің аңғалдығы, епсіздігі немесе топастығына негізделетін, іштен шықпаған, сырттай ғана көрінетін жасанды күлкіге дейін кездесіп отырады.

Қолданып көр

Шығармадағы кейіпкерлер арасындағы комедиялық қақтығыстарды бейнелейтін үзінділерді мысалға алып, автор шеберлігіне әдеби сын жаз.

Эксперименттік тапсырма

Әдеби жанрға эксперимент жасап, «Креативті жазу» әдісі бойынша пьесаны проза тілімен компьютерде қысқартып жазып шық. Не байқадың?

Міне, қызық!

Сұлтанәлі Балғабаевтың белгілі бір өнер иесіне арнап жазған сахналық шығармалары бар. Мәселен, «Ғашықсыз ғасыр» пьесасы КСРО халық әртісі Фариды Шәріповаға, ал «Тойдан қайтқан қазақтар» драмасы Қазақстанның халық әртісі Жұмабай Медетбаевқа арналған екен.

Кітап – асыл қазына

Балғабаев С. Сыр мен Сарысу: Үш томдық шығармалар жинағы / Сұлтанәлі Балғабаев. – Алматы: Ан арыс, 2016.

«ТАБИҒАТ ЖӘНЕ АДАМ» БӨЛІМІ БОЙЫНША ЖИЫНТЫҚ БАҒАЛАУ ТАПСЫРМАЛАРЫНЫҢ ҮЛГІЛЕРІ

1. Тест тапсырмаларын орында.

Қ.Мырзалиевтің драмалық шығармалары:

- A) «Сақал саудасы»
- B) «Алаштың арманы»
- C) «Мәңгі майдан»
- D) «Жаралы Жолбарыс»
- E) «Қазақ пен қонақ»
- F) «Иірім»
- G) «Әмір Темір»

Қадыр Мырзалиевтің балалық шағы туралы жазған өлеңі:

- A) «Бала кезім – бұла кезім»
- B) «Балдәурен»
- C) «Балалық шаққа саяхат»
- D) «Сағындырған балалық»
- E) «Балалықсыз балалық»

Қадыр Мырзалиевтің «Қызыл кітап» поэмасында айтылатын, Ақтөбеде жойылып кеткен аң түрі:

- A) Онагра
- B) Мамонт
- C) Барыс
- D) Піл
- E) Квага

«Қызыл кітап» поэмасы бөлімдерінің саны:

- A) 8
- B) 12
- C) 9
- D) 11
- E) 10

«Қызыл кітап» поэмасында айтылған құс түрінің саны:

- A) 15
- B) 14
- C) 10
- D) 11
- E) 13

«Қызыл кітап» поэмасында айтылған аң түрі:

- A) Жолбарыс
- B) Керік
- C) Піл
- D) Қарсақ
- E) Лама

«Тойдан қайтқан қазақтар» драмасының кейіпкерлері:

- A) Қасқырбай
- B) Жолсерік әйел
- C) Қошқарбай
- D) Асай Мүсеевич
- E) Вокзал кезекшісі
- F) Мәліс Әлібаевич
- G) Министр

С.Балғабаев қалам тартпаған жанр:

- A) Проза
- B) Поэзия
- C) Ғылыми фантастика
- D) Драматургия
- E) Публицистика

С.Балғабаевтың ең алғашқы жұмыс орны:

- A) «Пионер» журналы
- B) «Балдырған» журналы
- C) «Білім және еңбек» журналы
- D) «Лениншіл жас» газеті
- E) «Социалистік Қазақстан» газеті

Сұлтанәлі Балғабаевтың «Тойдан қайтқан қазақтар» драмасындағы бөлімдер саны:

- A) 5
- B) 2
- C) 3
- D) 1
- E) 4

«Тойдан қайтқан қазақтар» драмасындағы «кісілердің сүйегі асыл» сөзінің мағынасы:

- A) дана кісі
- B) адамгершілігі жоғары кісі
- C) денсаулығы мықты
- D) көнбіс кісі
- E) сыпайы кісі

2. Мәтінді оқып, сұрақтарға жауап бер:

Бізді қоршаған орта: жан-жануарлар мен өсімдіктер, Жер мен Ай, Күн мен алыстағы жұлдыздар – осылардың барлығы да табиғат деген ауқымды ұғымды білдіреді.

Адам – табиғаттың ажырамас бөлігі, сондықтан халқымызда «Жер-Ана» деген ұғым қалыптасқан. Жерді өз анасындай қастерлеу – ата-бабадан келе жатқан салтымыз. «Жер шоқтығы – Көкшетау», «Жер жаннаты – Жетісу» деп бекер айтылмаса керек. Бабаларымыз туған жерге, табиғатқа деген ыстық махаббатын осындай теңеу, атаумен білдірген, орман-тоғайларды сақтап, қоршаған ортаның, өзен мен көлдердің ластанбауына ерекше мән берген.

«Су ішкен құдығыңа түкірме», «Бұлақ көрсең, көзін аш» деп, жас ұрпақтың бойына табиғатқа қамқорлық жасау тәрбиесін сіңірген.

- 1) Мәтіндегі негізгі идея қандай?
- 2) Антропогендік факторлардың көбеюі нені білдіреді?

3. «Қызыл кітап» поэмасын баспагер ретінде басылымға дайында. Ішкі мазмұнын, мұқабасын өз талғамыңмен безендір.

4. Қадыр Мырзалиевтің «Қызыл кітап» поэмасы мен Сұлтанәлі Балғабаевтың «Қазақтың қызыл кітабы» және «Қызыл кітапқа кіретін халық» шығармалары арасында ортақ идея бар ма? Қандай жауап болса да, ойыңды дәлелде.

5. Бөлім бойынша «Табиғат және адам» деген тақырыпқа презентация жаса.

Халықаралық зерттеулер форматындағы тапсырма үлгілері

Мәтіндерді оқып, сұрақтарға жауап бер.

I

...Бұл ретте мені алаңдататыны ана тіліміздің жағдайы еді. Бұл дерт, әсіресе, жетпісінші, сексенінші жылдары барынша асқынды. Осы жылдары қазақша бірауыз сөз білмейтін, қазақтың ұлттық мәдениетінен ада, қазақы ғұрыптан мүлдем мақұрым жаңа ұрпақ қаптап өсіп келе жатты. Соған орай қазақ мектептері де барынша азайды. Осының салдарынан қазақ халқы ұлт ретінде жойылып кетудің алдында тұрды. Ұлтқа жаны ашиды дейтін зиялы қауым өз ана тілінен жұрттың ең алды болып безініп, өзгелерге теріс үлгі көрсетті. Мысалы, сол кезде Алматыдағы зиялы қауымның балалары мен немерелері түгелдей ана тілін мүлдем білмей өсті. Сөйтіп, Қазақстанда қазақ тілін менсінбеушілік мықтап орын алды.

II

Ана тілің біліп қой,
Еркіндігің, теңдігің.
Ана тілің біліп қой,
Мақтанышың, елдігің.

Ана тілің – арың бұл,
Ұятың боп тұр бетте.
Өзге тілдің бәрін біл,
Өз тіліңді құрметте!

1. Берілген мәтіндердегі қаламгерлердің өзіндік стилін анықта.
2. Мәтіндерге атау бер.
3. Мәтіндердегі ортақ ойды анықта.
4. Екі мәтіндегі қайталанатын сөздерді тап.
5. Қай мақал-мәтел мәтіндердегі идеяға сәйкес келеді?
 - A) Тіл – достықтың алтын көпірі.
 - B) Тіл – ақылдың өлшемі.
 - C) Ашынған тілді болар, ашыққан ұры болар.
 - D) Тілі өлген ел – тірі өлген ел.
 - E) Тіл жүйрік емес, ой жүйрік.
6. Қазіргі ұрпақ өкілі ретінде тіл мәселесі туралы екі авторға хат жаз.

ШЫҒАРМАНЫ ТАЛДАЙ ОТЫРЫП, ӘДЕБИ СЫН ЖӘНЕ ЭССЕ ЖАЗУ

Әдебиет сыны – әдеби сын, көркем әдеби сын – әдебиеттану ғылымының бір саласы. Ол өмір шындығы мен әдеби шығармадағы көркем шындық арақатынасын саралап, көркем шығарманы әдеби тұрғыдан бағалайтын, әдеби дамудың ағымдағы мәселелерін талқылап, бағыт сілтеп отыратын әдеби-публицистикалық, ғылыми-эстетикалық шығармашылық түрі. Сендерді әдеби сын жазуға баулу тек шығарманың мазмұнын түсінуге ғана емес, сол шығарманың тууына себеп болған қоғамдық, әлеуметтік жағдайларды да терең түсінулеріне мүмкіндік береді. Өйткені көркем шығармадағы айтылған ойлардың әлеуметтік астарына мән беру керек. Сонда ғана сын белгілі бір әдеби құбылыс туралы қоғамдық ой қорытады. Сонда ғана сын өзінің жанр ретінде неге дүниеге келгенін, не үшін қажеттігін дәлелдей алады.

Белгілі әдебиетші-ғалым Дандай Ысқақұлы әдеби сынның теориялық мәселелерін зерттей келіп: «Әдеби сын дегеніміз – әдебиеттану ғылымы мен қоғамдық ғылымдардың тоғысқан түйінінен пайда болып, күнделікті әдеби процесті зерттейтін, оған баға беріп, оқырманның рухани әлемі аясында қызмет атқаратын әлеуметтік сананың сан қырлы саласы», – деген тұжырым жасады.

Д.Ысқақұлы ұлттық сынымыздың өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ әдеби сынының мынадай негізгі жанрларын атап көрсетеді: әдеби хабар, аннотация, рецензия, мақала, шығармашылық портрет, шолу, эссе, әдеби фельетон, әдеби пародия, әдеби эпиграмма, монография. Бұлардан басқа библиографиялық көрсеткіш, әдеби есеп, әдеби очерк, әдеби шарж т.б. жанрлар бар екенін де ескертеді.

Жаратылыстану-математикалық бағыттың оқу мақсаты бойынша шығарманы идеялық жағынан мазмұндас туындылармен салыстыра отырып, әдеби сын жазу көзделген. Сын бірден жазылып кетпейді. Мұнда алдымен дайындық жұмыстары жүргізіледі. Маңыздысы – идеялық жағынан мазмұндас туындыларды таңдау. Мысалы, С.Балғабаевтың «Тойдан қайтқан қазақтар» комедиялық драмасын Шерхан Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесімен, Қ.Мырзалиевтің «Қызыл кітап» поэмасын М.Әуезовтің «Көксерек» повесімен салыстыруға болады. Ол үшін мына кестеге сүйене отырып, жұмыс істеуге болады.

Көркем шығарма	Көтерілген мәселелер	Дәлелдер	Әр автордың мәселені шешу шеберлігіне көзқарасым
С.Балғабаевтың «Тойдан қайтқан қазақтар» комедиялық драмасы			
Ш.Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесі			

Дайындықтан кейін нақты тақырып бойынша мынадай жұмыстар жүргізіледі:

- идеялық жағынан мазмұндас туындымен салыстыру;
- тақырыпты ашу;
- көтерілген мәселенің ашылуына өзіндік көзқарас білдіру;
- құрылымды сақтау;
- дәлел келтіру;
- әдеби сын жазу.

Әдеби эссе жазу төменгі сыныптардан басталып, бірте-бірте күрделеніп келе жатқан процесс.

5-сыныпта шығармадағы кейіпкерді өзіндік құндылығы тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу жұмысы жүргізіледі.

6-сыныпта кейіпкерлер қарым қатынасын отбасылық құндылық тұрғысынан талдай отырып, эссе жазуға дайындық жасалады.

7-сыныпта эссе жазу барысында шығарманы ұлттық құндылық тұрғысынан талдауға назар аударылады.

8-сыныпта шығарманың көркемдік-идеялық құндылығын гуманистік тұрғыдан талдап, әдеби эссе жазу бағытымен жұмыс жүргізіледі.

9-сыныпта эссе жазуда шығарманың идеясын ғаламдық тұрғыдан танып-талдауға баса назар аударылды.

10-сыныпта эссе жазудағы тағы бір талап – шығарманың идеясын жалпыадамзаттық құндылық тұрғысынан талдау шеберлігі меңгеріледі.

11-сыныптағы мақсат – шығарманың идеясын көркемдік-эстетикалық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.

11-сыныпта жалпыадамзаттық құндылықтарға оқытылатын көркем шығарма идеясына сай ақиқатты тану, сүйіспеншілік пен махаббат, рухани адамгершілік, өзгеге қиянат жасамау және Абайдың бес асыл ісі (талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым) сияқты ізгіліктерге көңіл аударылады. Мәселен, О.Бөкейдің «Атау-кере» романы бойынша ой қозғаған оқушы шығарма идеясы бойынша күллі адамзатқа зауал әкелетін тойымсыздық, қанағатсыздық, өзгеге қиянат жасауды дәлелдеп жазады.

Әдеби эссе жазуды меңгеру үшін, ең алдымен, әдеби эссе құрылымын білу маңызды. Эссе құрылымы қандай болады? Нені ескеру керек?

1. **Кіріспе.** Бұл бөлімді үш не төрт сөйлеммен ашуға болады. Алғашқы сөйлемнен-ақ оқырманды баурап алуға тырысу керек. Тақырыптың өзектілігін алға тарту маңызды.
2. **Негізгі бөлім.** Бұл бөлім кемінде үш азат жолдан тұрып, үш пікірмен ашылғаны дұрыс. Әр пікір кіріспеде көрсетілген мақсатты ашуға жұмыс жасауы керек. Әр азат жол бес-алты сөйлемнен тұрса да болады. Бірінші, екінші сөйлемде негізгі мәселе туралы ақпарат беріледі. Ал үшінші, төртінші сөйлемде осы мәліметке қатысты ой орын алады. Одан кейінгі сөйлемдерде жалпы ойды қорытындылау керек.
3. **Қорытынды.** Басты ескеретін мәселе – жаңа ой жазудан аулақ болу. Мұнда бастапқы көзқарасыңа қайта оралып, оны басқа сөйлеммен жеткізуге

тырысу керек. Сонымен қатар негізгі бөлімнің әр азат жолының түйінін топтап жазып барып, жалпы қорытынды сөйлеммен аяқтаған дұрыс.

Эссені топпен жазу. Топқа бөлінгеннен кейін, 1-бала тақырып бойынша тақырыптық сөйлем жазады, 2-бала не талқылайтынын жазады, 3-бала дәлел келтіреді, 4-бала қорытып, барлығын байланыстырады немесе мұғалім ұсынған қиылған эссені дұрыс ретпен құрастыру керек. Сондай-ақ топқа бөлініп, 1-топ кіріспе бөлімін, 2-топ негізгі бөлімін, 3-топ қорытынды бөлімін жазып, сынып алдында қорғап, талқылауға болады.

Эссе жазу кезеңдері:

Проблеманы анықтау – ойлану – жоспарлау – жазу – тексеру.

Эссе жазу барысында сақталуы тиіс талаптар:

- жеке көзқарастың көрінісі;
- фактілі дәлелдер (аргументтер);
- теориялық негіздеме;
- терминдерді қолдану;
- дәйексөздерді келтіру;
- әртүрлі көзқарастарды мысалға алу;
- логикалық заңдылықтың сақталуы;
- салыстыру және қорытындылау әдістерін қолдану;
- сауаттылық (пункт., орфогр.);
- юмор, сарказм;
- қолданылған ғылыми еңбектерге сілтеме жасау.

Эссе жазу барысында жиі кездесетін қателіктер:

- тақырыптың ашылмауы;
- автордың жеке позициясының көрінбеуі;
- теориялық негіздемесінің болмауы;
- терминдерді орынсыз, сауатсыз қолдану;
- тым қарапайым өмір мысалдарының көптігі;
- ауызекі сөздер, диалект, сленг, жаргон сөздердің орын алуы;
- келтірілген мысалдар автор позициясына қайшы келуі;
- қорытындылау, түйін шығарудың жоқтығы;
- логиканың болмауы.

Әдеби әссе жазу үлгісі:

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Абайдың азаматтығы елге танылу ма, елді таныту ма, жоқ әлде есейгендік пе?

Мұхтар Әуезовтің әлемге әйгілі «Абай жолы» роман-эпопеясында Абай туысы Бөжейдің асын өткізуге тікелей атсалысып, азаматтық танытты. Себебі кезінде әкесі Құнанбай мен Бөжей араз болғандықтан, қайтыс болғанына қатыса алмай, олар оқшау қалған еді. Енді туыстар арасындағы сол сызатты қалпына келтірудің бір жолы – соңғы асына көмектесіп, кісілік таныту.

Бөжей – тобықтының жігітек атасынан шыққан беделді кісісі. Құнанбай қамқорлығында болған, алайда жер дауына байланысты екеуінің арасы ажыраған.

Асы келген уақытта Абай әкесіне өзі қолқа салды. Бұл ас жалғыз жігітекке ғана сын еместігін айтып, әкесінен рұқсат сұрады. Бұл әрекетті мен оның есейгендігі деп түсінемін. Себебі, ең алдымен, үлкендерден бата алды, аналарымен ақылдасты. Сонымен бірге досы Ерболдың ризашылық білдіруі де тегін емес: «Абай, бөтен сөзім жоқ. Тек бағана әкеңмен сөйлескен сөзіңді есіткелі өзіңе дән ырза боп, достығыма сүйсініп ем...». Бұл жерде «Кісіні досынан таны» деген қағиданың өміршеңдігі байқалады. Ерболдың ризашылық білдіруі тегін емес еді. Әкесі келіспегендік сыңай танытқанымен, баласының алған бетінен қайтпайтынын түсініп, кейін шегінді. Баласының «атаның баласы емес, адамның баласы екенін» іштей ұққандай болды.

Аста Абай ер-азаматтық, мәрттік танытты. Он үлкен үй тікті. Оған отыздан үш жүз кісіні күтті. Аста болатын бөйгелер жоралғысын да ұмыт қалдырмады. Абай ел ақсақалдарынан жиынға келетін ең қадірлі, ең сыйлы деген елдің қонағының бірін беруін өтінді, соларды абыроймен атқарды.

Абай Сүйіндік, Байсал, Байдалылардың ыстық ықыласына бөленді. Байсал: «Балам, мен осы шаққа шейін сенімен тіл қатысып, жылы ұшырап көріскен жоқ ем. Ана бір жылы Қарқаралыда мейірі түсіп кетіп, Бөжікең бата беріп еді-ау! Мен онда жақтырмап ем. Бүгін Бөжікеңе адал іні боп, бетіңді аштың. Жақсы ағаның әмісе зор дәмесін өстіп ақтағайсың! Ақтарсың деп білемін!». Осы жолдардан Абайдың «кісі болар», «алысқа қарар» тұлға екенін байқаймыз.

Қорыта айтқанда, Абай ерте есейді. Өмірдегі қарыз бен парызды түсіну – есеюдің белгісі. Оған, әрине, әкесі Құнанбай ықпал етті. Досы Ербол да дос таңдауда қателеспегенін түсінді. Міндетін жақсы атқаруға барын салды. Ел ағалары оны мойындады. Абай тек әке жолымен жүрсе, мына дүниенің өзгеріссіз қалатынын түсінді. Осылайша, өзі салған сүрең жолмен әке даңқын аспанға шығарды.

ГЛОССАРИЙ

Хронотоп – мекеншақ (*Б.Майтанов*) – уақыт пен кеңістік белгілерінің нақтылы бір бүтіннің табиғатына лайық бірлікте көрінуі. Мұнда уақыт қоюланып тығыздалады, сығылысады. Сөйтіп көркемдігімен көзге түсетіндей дәрежеге жетеді, ал кеңістік болса, шоғырланады, тарихтың, сюжеттің, уақыттың қозғалысына бағындырылады. Уақыт таңбасы кеңістікте белгіленіп көрінеді. Ал кеңістік уақыт арқылы танылып, өлшенеді. Көркем хронотоп қатпарлардың осылай қиысып, белгілердің осылай қосылып, тұтастануымен сипатталады (*М.Бахтин*). О.Бөкей шығармаларында уақыт пен кеңістік композициясы үлкен орын алады. Қаламгер оқиғалардың мезгілін нақты сипаттайды. Оның шығармаларындағы кеңістік пен уақыт ондағы оқиға, іс-әрекеттерге қатысты өзгеріп отырады.

Поэтика (грек. *poietik fehne* – шығармашылық өнер) – сөз өнері туралы ғылым.

Пафос (грек. *pathos* – сезім, құмарлық) – өнер адамдарының ерекше шабыттанып, жігерленетін кезі, құлшыныс, құштарлығы, қуатты сезімі.

Ежелгі грек әдебиетінде пафосты қаламгердің шығармашылық ойының сын-сипатын айқындауда, туындыларында заман бейнесінің бейнеленуі дәрежесін бағалауда негізгі көрсеткіш ретінде таныды. Пафос арқылы ақын-жазушының қоғамдық-әлеуметтік идеалын анықтау да қалыптасты.

Тартыс (лат. *conflictus* – қақтығыс, айқас, талас) – өмірдегі қайшылықтардың өнердегі көрінісі.

Диалог – әдеби шығармаларда екі кейіпкердің немесе бірнеше адамның сөйлесуі, яғни оларды сөйлету арқылы шығарма мазмұнын ашу тәсілі. Монологтен айырмашылығы онда тыңдау механизмдері қатар жүреді.

Мазмұндық-тақырыптық талдау – шығарманы тұтастай ала отырып, талдау.

Композиция (лат. *compositio* – құрастыру, қиыстыру) – әдеби шығарманың құрылысы, оның үлкен-кішілі бөлім-бөлшектерінің бір-бірімен қисынды түрде қиюластырып, әртүрлі тәсілмен байланыстырылған тұтастық бірлігі. Көркем өңгіме не поэма, не романда әр алуан сюжетке құрылады.

Сюжет (франц. *sujet* – зат) – көркем шығарманың мазмұнын ашып, мазмұнды пішінге көшірудің негізгі түрі, жолы және тәсілі. Сюжет тек оқиғалы шығармаларда ғана қолданылады:

- шығармадағы адамдардың бір-бірімен байланысы, қарым-қатысы, күрес-тартыстары;
- шығармадағы оқиғаның дамуы. Ендеше оқиға белгілі бір тәртіппен дамиды. Бір оқиға себебі болса, екіншісі – оның нәтижесі.

Адамдардың арасындағы күрес-тартыстар тек кездейсоқ нәрсе емес, өмір шындығы, өмірге түрлі көзқарас, түрлі мінездің түйісуі екендігі аңғарылады.

Оқиғаның белгілі бір мекенде, белгілі мезгілдерде болғандығы көрсетіледі.

Әңгіме адамдар туралы болғандықтан, олардың сыртқы пішіні, кескіні, мінез-құлқы, іс-әрекеті, күйініш-сүйініші, сөйлеген сөзі беріледі, қысқасы, өмірдегі адам қандай болса, көркем шығармада да біз тап сондай адамдарды кездестіреміз. Сөйтіп, жазушы шығармада кездесетін оқиғаның осылар тәрізді әр алуан бөлшектерінің қалауын тауып, асқан шеберлікпен қиюластырып, бір бүтін нәрсе етіп шығарады. Оқиғаның басталуы, әрбуі, шешімі – барлығы біртұтас композицияны құрайды.

Комедия (грек. *komodia*) – драмалық жанрдың негізгі бір түрі, өмірдегі келеңсіз, жағымсыз құбылыстарды, адам бойындағы міндерді, оспадарлықты күлкілі етіп бейнелейтін сахналық шығарма. Әдебиеттегі комикалық нысанның ең ерекше түрі ретінде комедияның ең маңызды ерекшеліктері – юморды, иронияны, сарказмды, сатираны қабылдап, бере білуі. Комедиялық шығармада шынайы тапқырлық, асқан зеректік танытатын жарқылдаған ашық көңілді күлкіден бастап, кейіпкердің аңғалдығы, епсіздігі немесе топастығына негізделетін, іштен шықпаған, сырттай ғана көрінетін жасанды күлкіге дейін кездесіп отырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002.
2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003.
3. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп. 1968.
4. Уәлиұлы Н. Қазақ сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы, 2007.
5. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы, 1996.
6. Қазақстан жазушылары: Анықтамалық / Құрастырушылар: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса. – Алматы: Ан арыс, 2009
7. Шығармалары. Роман, повестер. / Оралхан Бөкей. – Алматы: Ел-шежіре, 2013.
8. Әбдіраштың Ж. Көңіл көкпары: Таңдамалы. – Алматы: Ана тілі, 1998.
9. Мұқай Б. Таңдамалы шығармалары: 5 томдық. – Алматы: Ана тілі, 2006.
10. Мұқай Б. Өмірзая: Роман. – Алматы: Жалын, 1998.
11. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна Ltd. ЖШС, 2010.
12. Министр. Әңгімелер жинағы / Ерболат Әбікенұлы. – Алматы: Таңбалы, 2014.
13. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 2013.
14. Мырзалиев Қ. Таңдамалы жинақтар: 2-т. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2006.
15. Мырзалиев Қ. Таңдамалы жинақтар: 3-т. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2007.
16. Балғабаев Сұлтанәлі //Қазақстан жазушылары / Құрастырушылар: С.Қамшыгер, Қ.Жұмашева. – Алматы: Ан арыс, 2009.
17. Балғабаев Сұлтанәлі // Қазақстан жазушылары: XX ғасыр: Анықтамалық / Құрастырушылар: Е.Дүйсенбайұлы, А.Естен, Қ.Омарұлы ж.б. – Алматы: Ана тілі, 2004.

Электрондық қорлар:

<http://tilalemi.kz>
<https://el.kz/kz>
<https://old2.aikyn.kz>
<http://anatili.kazgazeta.kz>
<http://qazaqadabiet.kz>
<https://24.kz>
<https://adebiportal.kz>
<https://lenta.inform.kz>
<https://turkystan.kz>
<http://www.asiainfo.kz>
<https://elarna.kz>
https://kitap.kz/.../erbolat_abikenuly_pater_izdep

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
I БӨЛІМ. КЕҢІСТІК ПЕН УАҚЫТ	5
Оралхан Бөкей	6
«Атау-кере» романы («Қауіпті будан»)	10
Жарасқан Әбдірашев	21
«Дала, сенің ұлыңмын» поэмасы	25
«Кеңістік пен уақыт» бөлімі бойынша жиынтық бағалау тапсырмаларының үлгілері	31
II БӨЛІМ. ЗАМАН ШЫНДЫҒЫ	35
Баққожа Мұқай.....	36
«Өмірзая» романы.....	39
Ерболат Әбікенұлы.....	45
«Пәтер іздеп жүр едік» әңгімесі	48
«Заман шындығы» бөлімі бойынша жиынтық бағалау тапсырмаларының үлгілері	54
III БӨЛІМ. ҒАСЫРЛЫҚ ТУЫНДЫ	57
Мұхтар Әуезов	58
«Абай жолы» роман-эпопеясы	63
«Ғасырлық туынды» бөлімі бойынша жиынтық бағалау тапсырмаларының үлгілері.....	78
IV БӨЛІМ. ТАБИҒАТ ЖӘНЕ АДАМ	81
Қадыр Мырзалиев.....	82
«Қызыл кітап» поэмасы.....	87
Сұлтанәлі Балғабаев	92
«Тойдан қайтқан қазақтар» комедиялық драмасы.....	95
«Табиғат және адам» бөлімі бойынша жиынтық бағалау тапсырмаларының үлгілері.....	100
Шығарманы талдай отырып, әдеби сын және эссе жазу.....	104
Глоссарий	108
Пайдаланылған әдебиеттер	110

Электрондық нұсқа

Назар аудар

Электронды қосымша жүктелген CD қолжетімсіз болған жағдайда, қосымшаны *arman-pv.kz* сайтынан тауып, өз компьютеріңе жүктеп алуыңа болады

Оқулық басылым

Руда Зайкенова
Рахима Сакенова
Лаура Нұрланқызы Нұрланова

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбының
жаратылыстану-математикалық бағытына арналған оқулық

Суретшілері А.Айтжанов, Д.Қдыров, С.Пернебаева
Бас редакторы Қ.Қараева / Редакторы А.Колганатова
Техникалық редакторы В.Бондарев / Көркемдеуші редакторы Е.Мельникова
Билд редакторы Ш.Есенкулова / Суретші-безендіруші О.Подопригора
Мұқабаның дизайны В.Бондарев, О.Подопригора / Беттегендер А.Кейикбойва, Н.Нержанова

Сатып алу үшін мына мекенжайларға хабарласыңыздар:

Нұр-Сұлтан қ., 4 м/а, 2 үй, 55 пәтер.

Тел.: 8 (7172) 92-50-50, 92-50-54. E-mail: astana@arman-pv.kz

Алматы қ., Ақсай-1А м/а, 28Б үй.

Тел.: 8 (727) 316-06-30, 316-06-31. E-mail: info@arman-pv.kz

«Арман-ПВ» кітап дүкені

Алматы қ., Алтынсарин к/сі, 87 үй. Тел.: 8 (727) 303-94-43.

Теруге 24.07.19 берілді. Басуға 09.06.20 қол қойылды. Пішімі 70x100¹/₁₆.

Қағазы офсеттік. Қаріп түрі «ММ Мектептік». Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 7,00. Таралымы 39000 дана.

Артикул 811-002-002к-20